हि

नद्वित्वेनत्रिसकारकस्यापिद्वौतद्वेपर्य्यायस्यैवेतिङ्योरित्सूत्रेङयोरितिद्विवचनंतस्यवि
धेयस्यसस्मिन्नुदेशपर्याप्राप्त्यातत्रान्वयइतिनतदसामानम् नचतत्रसहिवदेोरोदितितप
रत्वसामर्थ्यात्तहद्विरितिवाच्यम् अथाश्रवणात्अतत्कालमत्वाहनेरेवनघाव्लमर्थ्यादयाला
मात् एतेनस्ट्वायप[illegible]पूर्वयस्यद्वित्वेजएतेलक्षमेदान्तुनद्वित्वमित्यपास्तम् विकारान्वा
एवमका[illegible]योकारस्मृतिलक्ष्यभेदस्यैदद्वोष्णामित्यादावपिप्रसत्वेनोक्तभाष्यविरो
धात् विकारान्ता[illegible]कौनलक्षेकोनुमप्राप्यस्त्वेवेतिदिक् इतिद्वित्वमपीति एतेनाष्ट
मिकवर्णाद्वित्वस्य[illegible]द्वित्वमितिलक्षमेदोक्तीनिपरास्तम् यदद्वित्वस्याप्याहत्यापत्तेः कृत्
नस्य षाष्ठद्वित्ववन्[illegible]यानेद्विर्वचनमित्यन्यत्रनिरूपितम् प्रत्याख्यातमिति अनभ्यासप्र
निषेयोऽनर्थकः [illegible]दसिवावचनात् नानुपतेर्नोनावेत्यादौनदोष इतिभाष्यम् एव

Title – अज्ञात
Accession No – Title –
Accession No –
Folio No/ Pages – 54/108
Lines-
Size
Substance Paper –
Script Devanagari
Language – संस्कृत
Period –
Beginning – नद्वितीत्रि तकारकस्यापि ...
End – ... पदस्य पदे इति तत्र द्वयोरेकश्च पंचमीत्वाः
Colophon-
Illustrations -
Source -
Subject - व्याकरण
Revisor -
Author -
Remarks- अपूर्ण

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ि

नद्वित्वेनत्रिमकारकस्यापिद्वित्वेनद्वैपर्य्यस्यप्रसंगएवेति इय्योरइतिसूत्रे इययोरिति द्विवचनं तस्यवि
षेयस्यसप्तमीत्वंदेषपत्ताप्राप्त्यातत्रामयेइतिनतदस्थोमानम् नचतत्रसहिवद्गोरोदितितप
रत्वसामर्थ्यान्नद्विरिति वाच्यम् अथाव्दत्वात् अतत्कालग्रच्या हन्तेरनपाव्दमर्य्यादयाला
मात् एतेनसूडापास्त एवंयस्यद्वित्वेज एतेलक्ष्मभेदात्तुनद्वित्वमित्यपास्तम् विकारवत्
एवंमकारस्येदानींमोमाकारस्पृतिलक्ष्यभेदस्यैदवोध्यामित्यादावपिप्रत्वेनोक्तभाष्यविरो
धात् विकारान्तानुरुर्वैकोनलक्ष्येकोनुममास्यात्एवेति दिक् इतिद्वित्वमपीति एतेनाष्ट
मिकवर्णद्वित्वेस्थानेद्वित्वमितिलक्ष्मभेदोस्तीतिपरास्तम् यदद्वित्वस्याप्याहत्यापत्तेः कृत
नस्तु षाष्ठद्वित्ववत्तस्थानेद्विर्वचनमित्यन्यत्रनिरूपितम् प्रत्याख्यातमिति अनभ्यासम्
निषेधोऽनर्थकः छन्दसिवावचनात् नानुपतेर्नोनावेत्यादौनदोष इतिभाष्यम् एव

- Title – अज्ञात
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 54/108
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – नद्वित्वेनत्रिमकारकस्यापि
- End – पदपदेरितिन इत्यात्कश्चं पञ्चमीत्यर्थः
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - व्याकरण
- Revisor -
- Author -
- Remarks- अपूर्ण

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नर्द्धित्वेनत्रिमकारकस्यापिद्वित्वेनद्वेपर्य्यायाश्चमेवेतिइत्ययोरइतिसूत्रेइत्ययोरितिद्विवचनेतस्यवि
येयस्यसस्मिन्नुदेशपत्वाप्रान्त्यात्तत्साम्ययेइतिनत्तदस्यामानम् नचनत्रमद्विवद्भेगेदितितप
रत्वसामर्थ्यान्नहद्वे रितिवाच्यम् अशाब्दत्वात् अतत्कालत्वाच्चा सूत्रेरवनपाठसमर्थ्यादयाला
भात् एतेनस्तद्भापासेदृष्टंयस्यद्वित्वेज एतेनलक्ष्यभेदास्तुनर्द्धित्वमित्यपास्तम् [illegible]
एवंमकारस्येदानीमीमांसाकारस्पृतिलक्ष्यभेदस्येदर्शयामित्यादावपिप्रत्वेनोक्तभाष्यविरो
धात् विकारान्तानुपूर्वैकोनलक्षेकोस्तुममापत्स्येवेतिदिक् इतिद्वित्वमपीति एतेनाष्ट
मिकवर्णद्वित्वेस्थानेद्वित्वमितिलक्ष्यभेदोस्तीतिपरास्तम् पदद्वित्वेस्याप्याहत्यापत्तेः वस्तु
नस्तुपाष्टद्वित्ववत्स्थानेद्विर्वचनमित्यस्यात्रनिरूपितम् प्रत्याख्यातमिति अनभ्यासस्य
निषेधोऽनर्थकः छन्दसिवावचनात् नोनूपतेर्नौनावेत्यादौनदोष इतिभाष्यम् पदो

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सि० २

३१

सैकाचोऽह्निते कृते एकाच्व्यपदेशो हे तोरचोऽह्नित्वकत्वात् अनेनन्यायेनाचः पुनर्ह्निताप्रामा
वयवानन्तरस्यैकाचन्नाभावेनतद प्रवृत्तो तद्वार्थमिति चेन्नदाशयः केपदेनोक्तः केपदा
दिभिरिति अत्राहुचित्रीजेन्तुभाष्यप्रामाण्येननेषामनभिधानेल्लोतिपाटिति सूत्रस्थः
सोऽप्यतेः मन्त्रेसोऽभिषिषते इति भाष्यप्रयोगोपिछान्दस इत्याहुः रूपाणामानन्त्या
रूपायिकमित्यर्थः तदाह नवेत्ति स्मगतेवेति सकाररहितेइति अच्चरयर्त्तीव छिन्न
सम्पलन्द्यतत्रैकस्मिन्नकारे प्रवृत्ता वपिता दृश्यसकारेलक्षमेदात्पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति
भावः एवंसंप्रमाणगणादिवियोयणतावछिन्नमुद्देश्यमितिलक्षभेदाद्यावद्देश्यपुनःप्र
वृत्तिर्भवत्येवेति नसंप्रमाणे इत्यादिवैयर्थ्यमितिवाच्यम् तदपिनेति यद्योद्देश्यपन्दे इत्य
नेकासामान्येनयडुक्तं तदपिनन्यर्थः तस्मादिहेति यणोमयरुत्यत्रेत्यर्थः विसर्जनीयस्

२

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवंकार्यित्वं वाच्यत इति भावः न वाच्यत इति इदं च व्यक्तिपक्षे यथा घटपदे ऽन्यथा कः सर्वोऽपि
न्येन तत्पर्यालोचनया श्रीशब्दादिविषयकयण शास्त्राभावकल्पने व्यर्थ इवाकेऽध्रुकः स्था
निवत्त्वश्रवणान्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टमिकोपल्लवी नत्र केपट
केपटेति [illegible] ऽत्रास्ति वीजेत अत्रस्थानिवत्त्वस्थानानवकाशात्मध्येत्रत्यत्र
निमित्तत्वाग्रान्यात तत्र स्थानिवत्त्वस्य चाविनाभ्यां नकौण्डिन्यन्यायोऽप्यनवकाशविष
यएवेति स्पष्टं तद्धि सर्वामादेरिति सूत्रे भाष्ये तद्प्राप्तियोग्यविषयाभावरूपं चानवकाश
त्वमेतद्विषये च तक्रकौण्डिन्यन्यायो विधेयादिविषय एव विशेषविहितेन सामान्यविहितस्य वा
ध्यत इत्यभियुक्तव्यवहारादित्याचक्षते अस्पर्शवोध्यते न तु निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात् न
हि निमित्तत्वं तत्त्वमपि मानान्तरसिद्धमिति दिक् एकमेवेति यणं तत्त्वागवत्यथरोद्धित

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रयुक्तरूपभेदाभावादितिभावः वकारस्तु नात्रान्तर्भूनानतिरिक्तिस्यान्नकादेशलाभेनाधिकस्या
नवकस्याप्रवृत्तेः लणसूत्रस्थभाष्यविरोधे नेदृशानामनभिधानमितितत्त्वं या त्री इति
आङ्-पूर्वाद्दतेर्वीङ्ल्लकात्क्तिप्रत्ययः धनुषः कोटी उच्यते आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योरित्यमरे
ऋकारसहितः पाठो दृश्यते आर्तिरितितत्रपाठान्तरम् वार्तिकेनेत्यजेनतस्यवाचनिकत्वं
सूचितं पूर्वसूत्रइति वोनत्वानायतत्पर्यालोचनस्यावृथकत्वादितिभावः ऋत्येदेस्येति
नचद्वित्वमित्यत्रपूर्वत्रकर्तव्येपरमसिद्धमित्यर्थकेनपूर्वत्रासिद्धमद्वित्वेइत्यनेनैयात्वयका
रद्वित्वेजश्नेदस्येतिवक्तव्यमुचितमितिवाच्यं फलेविशेषाभावेनतदकरणात् नह्यत्रजा
श्त्वात्पूर्वमनन्तरंवाद्वित्वेरूपेविशेषोस्ति तदनन्तरंजश्त्वप्रवृत्तेःसत्वात् यत्रपूर्वत्रासिद्ध
प्रवृत्तौनत्विशेषेवाफलेविशेषस्तत्रैवास्याःपरिभाषात्वेनप्रवृत्तेः यद्वायस्येति तस्या

5

न

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यस्यानिकस्ये तार्थ इति दिक् नाज्झलाविति सूत्रे इति ह्रयेवरट्सूत्रेणोपधेचे त्यपि बोध्यमत्र
तत्केरिति हलोपमाभिन्नत्वमको रो मकारीत्यत्रेवेति भावः ज्ञापकेमिति उभयत्रापि विकल्प
ल्पानुहृत्तावितिभावः लोपस्याहीति लोपमात्रस्येत्यर्थः लोपापवाद इति आरंभसाम
र्थ्यादितिभावः ज्ञापकान्तरमिति आणादित्सू त्रस्थमणग्रहणं हलः परस्यपरो लोपो
वैकल्पिक इतिसामान्यापेक्षमाश्रयणीयमितिभावः नस्यहलोपमाभिदिति विशेषापे
क्षत्वे आह व्याख्यानमेवचेति यदितु हलोपमाभिन्नत्रविकल्पस्सिद्धः द्वंकृतो द्वित्वस्य
तद्विषयेवारितार्थ्येन मयो मकारीत्यत्र न तदनुवृत्तौ प्रायो वीति ज्ञापकमप्रपन्नस्येतेतदा स
म्प्रागेव परंतु प्राचां भाष्यसंमतिलेशप्रामाणिकत्वज्ञाप्यस्योभयविषयतयाग्रहणैः
असंभवादिति नचआश्रवतीति ओर्जनस्य ओर्जनोवित्यादावेवः क्वाहून्यागुणेपरादि

वर्त्तनेनोद्भूतात्स्वभवोऽस्ति नचवृद्धिरेचीति सिद्धिः ओमाङोश्चेत्यनेनवाधात् अनेनतत्सा
मर्थ्यात् ह्यापत्त इतिवाच्यम् तस्यानभिधानादितिवाच्यम् किंच ओमाङोरित्येतद्वा
यकल्पनाये तयासामर्थ्येन लक्ष्यानुरोधेन चेचीत्यसम्बन्धकल्पनेनवोचिता इष्टेकृते
इति वृद्धोऽर्वमित्यादिवारणपरिभाषयेतिभावः अन्यत्वादिति नवाचः परस्मिन्निति तिस्था
निवर्त्तनेनैजादितस्फलमेहृर्वपरविधियित्वात् पूर्वस्यैवविधेयोह्यस्य मध्येपवादन्यायेनाप्रु
णोवाधितत्वे हृद्वस्मात् उपेयत इत्यादौ लपरत्वात्स्वरूपमेव स्यादितिभावः संमोह इति प
यतेरादेशाभावेन नस्थानिवर्त्तनतत्त्वम् नस्यादिति नच णेरनिटीत्यस्यापित्तस्याङ्गस्य
लोप इत्यर्थः सचालोन्त्यपरिभाषयान्तस्य एवेचप्रकृतेनदोषः सर्वे सर्वपदादेशा इति
न्यायेनेयीत्यस्यापि यि इत्यादेशमत्वेनस्थानिनोऽपत्तत्यादेशोपिस्थानिवद्भावेनावयव

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धा १
३४

ण्णन्तत्वस्य फलभत्वादिति वाच्यम् अलोन्त्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया चाणेरिती
न्त्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्यान्त्यो यो निर्दिश्यमानो णिस्तस्य लोप इत्यर्थेन दोषात् [illegible] अले
णेरसत्वात् हलन्त्यस्यायादित्यादौ चरितार्थमिति भावः कृत्स्नस्यादिति हलन्त्यवयव
हकाराभावात् सन्सेवयि सकारस्यैवोपिष्याभावेन स्थानिवत्वेन कृत्स्नस्यादपीति भावः
अलङ्गत्वादिति चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ् [illegible] मात्रनिमित्तत्वेनाल्पप
दार्थापेक्षत्वादित्यर्थः [illegible] भाष्येन निन्यत्वमात्रमेवहितस्योक्तम् ज्ञापितत्वादिति इ
देवणौ चङीति सूत्रे भाष्यस्पष्टम् असङ्गतेस्यादिति सनोतिग्रहणेन सावयवनेर
पिग्रहणेन षीकारापवाभावादिति भावः अवयवानन्तत्वादिति न्यक्तावयवस्यस
नोतेः सनोति भिन्नत्वाभावादितितदर्थः कनोति रूपानयायादिति सनो [illegible] तिना

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नपापादित्यर्थः अंगगतेनैवेति एपतेनाभिर्योगादिति निंगकाप्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समा
यानरूपाव्यवस्था॰ संगतेनैवस्मात् नडुक्कर्यागायायिकेपत्वाप्राप्नोतीत्यर्थः नदेवा
हकोहीति विग्रहइति समस्यमानपदसमूहबोधकमित्यर्थः नतद्धनाविति अतद्
निष्ठनाविति विहितेइत्यर्थः अनंगेणेति प्रथमग्रहणनिवृत्तिकेनेत्यर्थः समर्थग्रहणे
नकृतसंधिकार्यादेवतद्धितोत्पत्त्यानद्धिपये॰कृत क्षूद्रपरिभाषायाअग्रहणेसत्ता।
स्यात्समत्वाच्चेतिभावः उक्तितार्थत्वादिति नदहृदंकोहिनीशब्दस्यकल्पितार्थेना
मर्थवत्ताभावनतेनतत्सूत्राग्रहणेअत्रापिबोध्यम् ज्ञापकमिति नीति भ्राजोराजे
रपिमतेनराजिग्रहणेनैवसिद्धेसत्यर्थमतज्ञापकमितिभावः न[illegible]याभूतसे
वेति फणादेरेवेत्यर्थः राजइतिपठितत्वेति नचैवमनवन्यानिर्देशाद्राराष्ट्रीत्यादे

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यङ्लुकिपूर्वं नस्यादितिवाच्ये यङ्लुकश्चान्तरङ्गत्वात् तथाप्यायेन्यस्यानित्यत्वा
च्छ्माष्येतस्मान्नुक्तत्वाच्च एतेन कण्डादेर्नैनग्रहणेन गणेनेन ग्रहणाद्यङ्लुकि न स्या
दित्यपास्तम् गणनिर्देशाभावाच्च गदविभाषयाद्विप्रादौ राजन्नेत्तद्भूतपूर्वं गत्या रा
शब्दपूर्वकञ्यातोः क्विपि निष्पन्नराजन्शब्देन ग्रहकेन घन्ते इत्ये राजन्इत्यन्तमन्वा। न
सिकस्यापादानात् सीरदेवोक्तमिति अत्रापि विवोजन्त इत्यादिसाहचर्येण यात्वस्ये
नकराजेर्ग्रहणं स्यादिति भाजिग्रहणस्यावश्यकत्वं किं च भाजन्त्वगतराजेर्नत्र
काराङ्गवेयत्वेन स्यमङ्गदायान्तवेयत्वादिति भाष्यादिविरुद्धमिति तदन्यत्कतादि
तिभावः गतार्थमिदमिति पूर्वपदयोरिति द्विर्वचननिर्देशेनोभयोरपि प्रत्येकं
स्यानिवर्त्यादितिभावः एवं च प्राञ्चं नीत्यादौ विसर्गवारणाय यत्नापकाश्रयणमपि

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नकार्यम् यतस्तत्रस्थानिवत्त्वे नरेफान्तपदत्वं दुर्लभं तस्मात्तस्थानियमेनत्वाभावात्
आन्तमात्रिकवचनकल्पनयाप्रवृत्तस्तुनीत्यस्य प्रार्ह्णादेशे तु समुदाये प्रशाव्द्यणा ।।
स्थानिवत्त्वे नलाभेपिप्रादित्यत्रनद्दलाभेनरेफपदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादितिवाच्यम्
नवेति वर्णाश्रये विधावनादित्वज्ञापकप्रतिषेधो वा व्यर्थस्त्वस्य व्याख्यानमेतत् न
वाचकत्वं तादृश्यस्य वर्णमात्रहानियमिस्थानेनातिदेशाभावादितितदर्थः पूर्वस्य
परस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां व्यपदेशाभावस्थितत्वाभ्यां व्यवहाराप्रातिपदिक
तस्त्वं वन्त त्वप्रत्ययत्वात्पलेक्तेकादेशस्यापि भवेतीत्यर्थात् अत एव तत्कावि।
द्विवचनं चरितार्थम् अन्यथा पीत्यत्वादौ ह्रस्वप्रयुक्तस्तुकसि द्विरक्षिद्विवचनमेवपर्य्या
स्पष्टमेव अत एव द्राभित्यत्रैसतिदिक अत्रचेति स्पर्तित्यत्र प्राह्णीतीत्य

ख

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रा.१.
३६

अचेत्यर्थः आद्येति विशिष्यानुकत्ता व्यक्तनीयासमासासाये तत्त्वेनान्ये [illegible] उपसर्गत्वयात्र
त्वादिमापेक्षत्वेन बहिर्वहिरंगत्वादिति भावः अचो ग्रानन्तर्यमिति अचोऽज्ञानन्तर्य्यमि
तिनमित्यर्थः पश्चात्प्रवर्तमान इति अन्तरंग इत्यर्थः अचपरत्वेकोशिति सूत्रस्यं तेग्र
हणेज्ञापकमन्यथा धीत्येत्यत्रैान्त अंतरंगत्वे पूर्वसमासे जाते तत्र संहितायानित्य
त्वात्प्रवृत्त्यनिपर्य्यंतमप्यसंहितयावस्थानासंभवेनयकादेशोत्पत्तिपेक्षयाय
दहयसंवेयिवर्णाद्यपेक्षैकादेशाद्बहिरंगतया सिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ना
अपश्चात्प्रवर्तमानेत्वचोनानन्तर्य्यमित्यकार्यत्वान्नदोषः अजानन्तर्य्यमिति
अचोन्यानेनत्यर्थ्यमित्यर्थः पक्षीयेति यदर्थक्रियापुकात्पर्थः अव्यक्तत्वादिति
भाष्यकारादिभिरितिशेषः उत्तरार्थमिति तेनाद्यपक्षीत्त् सिद्धः पंचतीत्यादिसिद्धिः

त्ति

३

12

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अतो गुणः इत्युत्तरार्थमिति का चिन्ता को ऽयं पाठः चिन्त्यप्रयोजनमिति नच णिवायेत्य
न्नाणोग्रहणस्येत्यनुनासिकत्वेन तदनुकरणेऽतः परस्मादिणस्यो माङोङ्गेति परस्तूप
ऽननासिकाभावार्थं पररूपपाठस्य रूपं नादि ह वा यस्यास्सादि तिरूपग्रहणम् स्पष्टं चेद
मेवैतो नित्यत्र भाष्यकैयटे चेति वाच्यम् हस्वं लोहु विति सूत्र भाष्यप्रदीपयोर्गुणस्यगु
र्वलादिवत् परत्वाभावेन रूपग्रहणेनाव्याहतेः रूपशब्देन च आवर्णज्ञानविषयो
ऽवयवसंस्थानवान् अतएवतज्जातस्त्वेनादिस्वरो रूपवानित्युक्तम् वर्णरूपावयव
संस्थानमेव शब्दस्य रूपं तद्वन्तैयेव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः स्वरस्कनतद्वानिति
शब्दत्वादिवन्न शब्दस्य रूपमिति तदर्थः न च सूत्रे रूपातिदेशे स्वरातिदेशो नस्यादि
त्युपक्रमे दमुक्तम् परः किं गुणको भवतीत्याकाङ्क्षायाम् यानि गुणक इति लभ्यते

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्रोभयग्रहणंकस्मान्नभवादेकस्यानन्तरमनन्तरग्रहणंकस्योपश्लिष्टस्यानन्तरस्यैवविशिष्टस्य प

रशब्देनप्रयोगस्थस्योपश्लिष्टस्यग्रहणम् प्रयोगेचग्रहणाभेदकपदस्याभावेपरमस्त्वायितो

श्री.२. ग्रहणोःभेदकोनतुप्रयोगे इतिपरशब्देनोपश्लिष्टानन्तरनासिकस्यैवैकस्यान्यस्तरत्म १४

३ ताद्विधिः यत्रस्यानिर्दुयग्रहणंकस्यभेदस्तत्रसपवकपदितान्तस्कन्नस्तुपाशब्दस्यनिपा

३२ ततोऽद्दात्तेन ओंशब्देनोमाङोरितिमकादेशःस्कन्नस्तुपामितिपूर्वितेइतितस्यादित

इतिसूत्रेभाष्येकेपदयोक्तम् पञ्चोजितिसूत्रेपकादेशोमोर्ङ्गग्रहणात्यादोदीर्घग्र ६

हणंकृतेत्रिमात्रचतुर्मात्राणांत्रिमात्रचतुर्मात्राणामादेशामाभूवन्नितिभाष्य

कृतोक्तेःकःसवर्णोइत्य[illegible]योगविभागेनेक[illegible]ःएवंपरयोर्वितियोनिर्दिष्टःसदीर्घ

इतिव्याख्यानेपंचनीत्यत्रदोषमाशंक्यैकदे[illegible]शिनोक्तम् रूपग्रहणानर्थक्यादृश

त्र२२

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रूपं इत्यादिभाष्ये नत्वेतत्स्वरूपत्वाभिमानेन सिद्धान्ते तु स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमि-
ति तत्रैव भाष्ये स्थितं इको गुणेति सूत्रस्थ कैयटक चिन्त्यमेव नत्रैक परिभा- हि
षाभावे जने गुणो नानुनासिकः स्यादिति शंकिते पररूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये 15
उक्तम् तस्य मङ्कुरेरीत्यैवोपपन्नेरितिदिक् नावस्नौपदे तिपादेन छन्दोभङ्गः त
मि द्भ्रमादिति हेतोर्भवतीति व्याख्यानेवातिकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरित्याहुः वि-
षये इति शकन्ध्वादिष्विति विषयसप्तमीति भावः अतश्चाहेति ईदृशव्याख्यान
तो लक्ष्यमाहेत्यर्थः आङ्गिरिति अत्र त्वाकृतिवीजं तु वचनद्वयव्यापार इत्यर्थः पृषो
दरादित्वादिति लोपेनैव सिद्धेरिति देशविशेषाणामिति देशविशेषशब्दस्य योगि
कत्वेन जातिवाचकत्वाभावाद्विशेषणे नावाजातेरिति न निषेध इति बोध्यः

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प० र०
३८

कूलस्याटेति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी अन्यथा कर्मण्येणि कूलाटीतिस्यात् किंचि
त्साम्यं नेति तदभावे ऽपि मनदंताहृत्वारिताव्यक्तशब्देएवस्यादव्यक्ते [illegible] चार्थबोध
जनकत्वेनापि वर्कंपाकारमितिभावः निरालंबनत्वादिति अनुकरणत्वादिनत्वादित्यर्थ
मित्यर्थमप्यवलिरूपि स्यज्जेयत्वे नातः किमिति प्रश्नस्यदीते माभूत् वटकमत्कतअ
त्रचमास्यदिति उत्तरस्यचनिरालम्बनत्वमित्यर्थः शाब्दान्यिकारेति तदाश्रयण
त्वात् शब्दस्यार्थभविष्यतीतिभावः तदापिस्यादिति एकदेशविकृतन्यायेनाव्य
क्तत्वादितिभावः जपत्वशास्त्रस्येति अनुकार्यानुकरणयोः भेदेपदांततया ज
श्त्वपीत्यादिः तदसिद्धत्वेनातएवस्यादितिभावः ननुपुनरनुकरणा [illegible] सिद्ध
त्वमपिवाच्यतामतआह नाम्रेडितेति उदाहरणस्य हेत्वादिस्य [illegible] अनुकार्यान

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

करणयोरिति सर्वत्रजक्षत्वप्राप्तौ । दाहरणसंभवाशंकायांमाहतदुक्तेनेतितिवोध्यम्
उक्तंग्रंथेति नान्येडित्नस्यैतस्यपदत्वपदेहितोऽधुदाहरणपरंग्रंथेत्यर्थः नन्वसंग्रा
ह्यो जक्षताक्षिद्दतेनयोज्यइपिचेत्तत्राह जक्षेति नस्याक्षिद्धतयापरस्परूपेणैवभवित
मि व्यमिति जक्षत्वस्यासहत्रिलक्षणोवायः एवंचयदाजक्षत्वबधादान्तत्वमितिप्रत्यास
त्तेः सेपमृभयतःपापात्क्तुरितिभावः दिगितीति दिर्थोक्त अपदान्तादित्यनुवृत्ते ग
र्जक्षत्वविषयेक्वाहत्तिसिद्धेः पुनरुक्तकृदाहरणमर्थमेव यत्तेन पुनरुक्तहरणस्यापितत्रांत
रविवक्षाद्वाराजक्षत्वविषये भेदविवक्षायामेवयथास्यात्तद्भेदविवक्षायांजक्षत्व व
विषयेऽप्यर्थकमित्यपास्तम् ममाक्रहरणं तथाव्दायिक[illegible] [illegible]यातिन्यतत्वज्ञापना
र्थमिदिक् रुवचमिति ज्ञातिपदात्र्यपणेयथासंख्येनेह सिद्धिरितिभावः

मि

17

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पा॰२॰

३८

पदंवीत्यायथा मेत्यमि कोयणा चीत्यत्रापि वोय्यमिति हृचितं तन्नाष्येत्यादि तल्पास्पसू
त्रभाष्येत्यर्थः तन्नदि अकः सवर्णे इति सूत्रेणैतन्नानिकान्यथासिद्धिरज्ञापिता आरे
भादिति अपदांतात्वेत्रु ङ्सिङमोरेवेतिनियमादितिभावः उन्नरोमिति इकोसवर्णेइत्या
द्यर्थमित्यर्थः सप्तार्यमिति विभक्तौ चेन्न ङ्सिङमोरेवेतिनियमशंकावारणार्थमितिभा
वः अप्यन्नवर्त्यैति यष्याविपरिणा मयोन्तपि वोय्यं प्रतिपदोक्तस्येति पदग्रहणाद्य
त्येतिभावः प्रतिपदोक्तपरिभाषाया वावर्णग्रहणेनदप्रवृत्तिज्ञापकस्यतदनित्यता
मा ज्ञापकत्वम् यतिनं चेदमोत्सूत्रे भाष्ये पदः पदान्तादित्यत्रेन हलोऽनन्तरा इ
त्यादिनिर्देशान्न प्रतिपदोक्तग्रहणम् अत्रच स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्ये मा नमित्यन्य
त्रविस्तरः पूर्वरूपमेवेति पूर्वरूपमपीत्यर्थः गोशब्दस्यपद्यन्तस्यासंतन्नेति व्याख्या

४

18

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेन नान्तः पादमित्येनैव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिध्यत इत्यर्थः नेनावादेशोऽपि न प
ङ्क्तस्य गोरिति प्रतिपदोक्तस्यैव ङ उत्यपि बोध्यम् ननु गोगुणवचनं स्वयं सिद्धार्थमन्य
याचेङ् कदाचिदेतो दान्तेऽपि स्यादित्येतन्न सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्चित्रगव्यग्रमित्यत्राव
ङ् भावोऽस्तु तत्रागवङो रूपे विशेषस्याभावात् चित्रगोऽग्रमित्यत्राङ्भावकल्प
नेकिं मानमिति चेन्न उपदेशोऽप्रयुक्तानन्तनिपातनेनावङ् न्यासस्थापनपरभाष्य
स्यमानत्वात् चित्रगोशब्दस्यामन्त्रिते ग्राह्यदान्तत्वेनानन्तावदान्तः तत्राकितस्यागमा
न्तदान्तत्वे उभयोरन्तदान्तयोरेवश्रवणं स्यात् आद्युदात्तनिपातनेन तु गकाराकारस्योदा
त्तस्येति विशेषः स्पष्टः न च गवादावव्ययादाववङ् आद्युदात्तस्य श्रवणं मा भूदिति
तस्योपदेशिवद्भावो वा च इति समासान्तोदात्तादिवामन्त्रिताद्युदात्तादपि प्राग

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वङ्कस्य प्रगृह्यत्वोपस्थापनादामन्त्रितस्येत्यस्याभाव इति वाच्यम् गवाद्युत्पादौ समानका
लप्रगृह्यत्विकृष्यपरत्वेन प्रथप्राप्तस्य समासस्वरस्याप्रगृह्यत्वोपदेशिवद्भाववचनवा
धितत्वात् नागमङ्गलाःसाप्येदवहिंसागणापेदयान्तरङ्गत्वात् पूर्वमेवामन्त्रितस्वरस्या
प्यानदप्रगृह्यत्विमपादनेऽप्यसामर्थ्याभावात् ननु भवनेपत्नाह अगिनीत्यादि यथा
न्यासेनाद्युदात्तनिपातनेनोपदेशिवद्भावयोः करणीभोरवादस्यावित्यमितिभावः स्या
निवत्सूत्रेभाष्ये प्रयुक्तं गोः पूर्वत्वेस्यानिवत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः चित्रगवं प्रसवे त्रविभा
षागोरितिपूर्वत्वं प्राप्नोति पङ्-अतिवर्तितेन त्वानल्विति निषेधो भविष्यति एवं
तर्हि चित्रगोग्रमित्यत्र प्राप्नोतीति अत्र पूर्वत्वपदेन तदपादप्रकृतिभावावङ्: वि
तिगमनाविरहात्सर्वत्रैव अवङ्-त्यस्याप्युपलक्षणं अत एव प्रकृतिभावेऽङ्यतीतिका

प्र॰ र॰
४॰

20

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सूर्वेत्वेइसूत्रके वार्तिके भाष्ये च चित्रगो शब्दस्य लक्षणिकत्वेपि स्थानिवत्त्वा प्राप्तौ तत्प्रति

षेधः कृतः षड् ःप्रतिपदोक्तस्य ग्रहणात्तन्नकार्यमिति लाघवमिति दिक् दाप्या

दिति डीपडपलक्षणमिदम् इष्टमिडिरिति मदीत्यस्यानेनैवेइतिस्यादितितक्षेथ

आत्मानपिना समं तस्मत् भाष्या संमतत्वादिति इंद्रेचेति सामर्थ्यान्नित्यमि

तित्यत्रके इति भावः सूत्रइति प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव सन्तस्यतत्रनाभिद्

त्वमिति भावः उपलक्षणमिति एवंचास्यत्यप्राप्ताने भवतीति भावः पदीत्यादि

रिति वाक्यस्फोटेरित्यत्रके इति भावः हरदत्तग्रन्थिकैपदेप्येवम् अत्रपक्षेविभाषा।

एष्टेत्यत्रविभाषाग्रहणमनवद्युत्यानुवादः अविद्वांसः प्रत्यभिवादेइत्यादि यस्य

शांख्यभाष्यमपिवैकल्पिकेप्रभावान्नष्टानैचित्येन शास्त्रान्तनिन्दापरं वाच्यम्

21

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पा २
४१

ग्राख्यातमागित भुञ्जप्व्हीतिवाक्यमित्यर्थः अन्तःकरणद्वन्द्वैकत्वाभावाद्वेत्यपिवो
ध्यम् वैकल्पिकत्वादिति अस्मान्मतेवज्ञावस्यवैकल्पिकत्वेनत्वन्ते ऽस्याभावेननता
मित्यर्थः स्वतन्त्रकृतिभावइति तस्यमते ऽस्वतन्त्रज्ञावाक्येपितिभावः एतेनचात्र
वर्मण्यसाचार्यस्यास्वतन्त्रवदित्यवभाष्यमेके रिदंसर्वचिन्त्यमित्ययास्तम् प्रकारा
न्तरेणाप्यस्वतन्त्रज्ञावा ऽन्वेत्याह्वापिचेति अवैदिकइति अस्यपुराणस्यत्वेनावै
दिकत्वंस्पष्टमेव ऊमाय्यौरिति अत्रहिप्रत्ययलक्षणेनद्विवचनान्तत्वंस्कन्याचे
देनत्वमास्तीतिभावः इदंचद्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थे ईदंतंयत्तद्विवचनान्त
दन्तमित्यर्थेनतदन्तविध्यसंभवएवदोषोवोध्यः इत्युक्तमिम्हलइतिपाठः पाठ
वंचेति पाठ वंयथाऽऽवेत्यर्थः ववेत्यादिकोपाप्रदर्शनेनवपाव्दइववपर्य्यायः स्व

तिर

नेत्रपवनतसन्या भोमादिवदेव देश इति सूचयति विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयो
र्लोपो वाच्य इत्यनेन तादृशस्थले तादृशाकल्पनेऽप्यखंडपदे तथात्वे मानाभावात्
आरंभसामर्थ्यादिति ननु कार्यकालपक्षे नासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं न तत्र
दो हि संज्ञाशास्त्रस्य न पृथक् बोधकत्वं पूर्वत्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थं का
र्यवाक्यार्थबोधोत्तरमिति यथोद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य किंचाधिक
रः एवं च सूत्रद्वयारंभेन नासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञाया अपि
तत्तदृष्टाऽसिद्धत्वया मत्तशास्त्रे ऽन्यग्रहणं तत्पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र तत्पूर्वपादेन तदे
कवाक्यतापन्न [illegible] स्यादसोमादित्यस्याग्रहीतुमशक्यत्वम् एतेन कार्य
कालपक्षेऽपि पाठक्रमतः पूर्वत्वस्यापगमेन संज्ञाप्रत्ययसिद्धत्वे ड्वीरमित्यपास्तमिति

न

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रा र
५२

चेन्न अप्रगृह्यत्वादसत्त्वादिति न्यायेनैव सिद्धे सामान्यसंज्ञाहत्व करणसामर्थ्येनास्तु न प्रगृह्यसंज्ञाऽत्र
त्रासु पस्थित्यात्तत्सामर्थ्यं नाक्लिष्टत्वाद्वाधात् हे कृष्ण अकाकृ केत्यादौ व्यवस्थितविभाषा
श्रयणात् त्वयाऽनेनभियानाङ्हत्व मतेपिनान्तुनासिक इत्याशयात्समर्थ्ये चेदं भाष्ये छन्द
समिति शेषमादेशस्य छन्दमात्रा हितिभावः मेऽनीत्यनुकरणमिति प्रकृतिवदनुक
रणमित्यतिदेशेन पदत्वान्तत्प्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु
तेराक इत्यादावनुकार्ये फलाभावेन प्रगृह्यता प्रकृत्यानुकरणेतिदेशेनासिद्धा
पदेषाप्रवृत्तिरेव वाच्येतिभावः अन्यथाऽत्वेति अनभिमतत्वे इत्यर्थः नवाद् नामं
स्यादिति स्मरणेति विस्मृतस्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः मर्यादाभिविधयोरवि
त्यत्र मध्यमपदलोपी समासः तत्सहिते अभिविधावित्यर्थः समम्यर्थेति तद्वृत्तिनेव

24

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तस्य नित्यत्वे स्यादेवम् अव्ययीभावाभावप्रसङ्गोऽत्रोक्तान्तःस्वतन्त्रो ह्यत्यः अत्र परत्वादिति न
चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः इति वाच्यं नित्यकोऽदित्यस्य नित्यानातिवृक्ते सन्नुद्धावि
त्वस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याभावादेवं चपले विशेष इति वाच्यम् [illegible]
[illegible] परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमव्ययस्य व्यापारेण सत्वं कृतित्वा
येन नित्यस्य तत्त्वभावे प्रवृत्तेः अत एव न पदविधौ विभाषा कोऽन्त इति सूत्रे निषेधीयो
भयत्र विभाषेति संगच्छते अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावव्ययेनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रे
सूत्रस्य दुर्वारत्वेन साफल्याभासात् न चाकडारसूत्रेणान्यत्र संज्ञानां वाध्यवाधकभा
वाभावस्य ज्ञापितत्वेन परत्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यं संज्ञायाप्रकत्वात् ज्ञा
पकस्य च विशेषापेक्षत्वेन संज्ञाभेदविषयत्वभाव इति केचित् परे तु ओदित्यस्य

25

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शा.२.
४२

तिशब्दोपिचतेनांतंमतमितिपरत्वमप्युक्तं संबुद्धावितितु निपातनपदानर्थक्ये अ
न्यथोदात्तनिपातनस्यैवैतोविकल्पापत्तिः नित्यविकल्पयुद्धोर्उगपत्प्रसक्तावपिविरो
धाभावेनपरत्वान्नित्यस्यासङ्गतेश्च एवंच परत्वादित्यस्योत्कर्षत्वादपवादत्वादित्यर्थः
श्चाङ्ग ग्रहणन्त्वेवसिद्धेराङ्ग्रहणेनापितन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्यार्थमेवसमुद्धियग्रहण
मित्याहुः आवपणकइति अन्यथे कोऽसवर्णइत्यत्र मंइकारान्तत्वापत्तिः साचसम्भ
वतस्तद्भावोभयत्करत्वनापत्त्यान्यायेतिभावः अनन्त्यादादितिअतएवतस्याः अ
मे वर्णत्वं अदविवक्षा पदार्थस्यार्थवत्त्वेनेतिरूपंपर्यवस्यते नचलिङ्गसर्वनामनपु
सकत्वाभ्युपगमेनोत्पत्त्यायाल्लकन्प्रसक्तापत्तेः नवस्वरूपेतिसमासेनतिवादः इति
शाब्दस्यस्वरूपपर[illegible]तात्पर्यग्राहकत्वेनतेनेकार्यरूपसामर्थ्यस्यैरूपपाद

26

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मात् नचगोभ्यांदीरमित्यादे[illegible]कदेशगोशब्दानुकरणेव्यल्लकसूत्रभाष्योक्तेनप्र
कृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेनपदत्वेसुलभमितिवाच्यं त्रिपादी दितिसूत्रभाष्यो
क्तेनमद त्तिदेशानित्यत्वेनतदप्रवृत्तिमाश्रित्यापिसुसाधनेनामाधारणप्रयोजनता
भावादितिभावः एतदर्थमेवेति एतदर्थमेवेत्येतदर्थमपीत्यर्थः अनितःकिंपि
मृड्डोस्मानचिनोपीत्यत्रनस्युवीतिमते ऽयमानुनासिकइतिपूर्वस्यानुनासिकेपदा
नाश्चिनो [illegible]पिकमलस्याश्चिनोत्यत्रापिफलमनात् अवबलदिति नचैवंत्वामेयथा।
मत्वापत्तिः नस्यासार्वत्रिकत्वात् आत्मकृतइत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः पूर्वोक्तेका
लौश्चिनोपीत्यत्रलस्यनकारापत्तिवारणायविधेयकोटावनुनासिकइति विधेय
कोटावननुनासिकइति विधेयकोटौपकारमारभ्यप्रत्याहारेणविधेयविषयेसवर्णग्र

वी

वी

27

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रा

प्रा.र.

४४

हणाभावेन पूर्वोक्तेः निरनुनासिकत्वस्यैवापत्तेरिति यथान्यासमेवसाधु इत्येवावदातिति
न चात्राचिन्त्यामसन्निपातपरिभाषयावकाशाभावमिति वाच्यम् त्रिपाद्यांतयापाठे
नासन्निपातपरिभाषानित्यत्वमापि ज्ञापनादिति भावः अनुनासिकेवकारइति इदं
केपदान्तत्वायेन मय उञोवइत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेनानुनासिकविधाना
भावेन कथमत्रसः अन्यथा इदमोमकारस्यानुनासिकेकारस्यापात् अतएव ईदूदेशेवि
षयेकृणानामभेदकत्वपक्षाश्रयणमिति चिन्त्यम् अतिसरमत्स्यः विनापितेयो
गमिति साहित्यंच योगक्रिया यतदिति संयोगइति तदर्थः सत्याभीम इति वक्ति
ईशः संयोगश्चात्मवद्भिर्तयोर्नेवेति किं कृतेन लमित्यादौ न दोषः यथाम
ति तथदथनेत्यादेरप्यनादिनयातमादायपरस्मैपदानामलित्यादौ हृंचातरस्य

२४

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रमेणैव यथासंख्यमिति भावः याद्दिग्भेदेष्वानादिलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थिति
रिति तात्पर्यम् ननु तज्ज्ञानमित्यादौ शुद्धयोगाभावान्नसाद्दत आह तज्ज्ञानमिति
तज्ज्ञयोगेन यो ज्ञारणमात्रेन विदं वर्णान्तरमे तिभावः अनुपस्थानेति पूर्ववर्तोपस्था
नुपस्थानेत्यर्थः तेन चित्तमित्यादौ न दोषः एतन्मिति न च षष्ठ्युपदानेत्रयत्वं भविष्य
तीति तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यं षष्ठ्यन्तस्याक्षिप्तत्वेनास्य जयत्वाभावात् भाष्येति प्रत्यये उ
क्ष्येव तत्र यात्रादिति भावः दकारमिति चर्त्वेनेति भावः मृद्धत्वस्य यवादिगणेपा
ठेन मानमिति तित्रकम् पदेऽपि वत्वे मृद्धानित्येवेति तात्पर्यम् इति केचित् तन्न मृ
न्मातिति तन्नक्षात् विकल्पोऽस्मात् प्रस्तापिकः पाठः ननु सवर्णपदमधिकं परमवर्णे इत्य
त्रैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्र सवेयोवक्रमभावकः न च पूर्वस्य न्यस्य सवेष्याकांक्षा

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श.२.
८५

30

योयत्किंचिन्मंवेयिकल्पनापेक्षयाऽर्थ्ववेत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारोचित्यात्तल्लाभः
त्तुटूत्थ्यादावित्यदादेश्यवमेवसंवेयोपपत्तेरीत्तत्तत्रस्थवितत्वप्रतिज्ञायावैपर्थ्यापत्तेः
नचात्रवितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः नोलीत्यत्रसमुदायानुवृत्त्यातस्याश्चा
रितार्थ्यादित्यतआह अनन्तरस्येत्यादि एकदेशइतिच यकारमात्रेस्वरितत्वप्रति
ज्ञयैवतो [illegible] लीत्यादावनुवृत्तिसिद्धेः पुनः सकारांशेतत्प्रतिज्ञयातावतोप्यंशस्यात
रत्रानुवृत्तिरितिभावः नदतिरभ्यासादिति वयोःभावात् दीर्घस्याचाप्र्याणामित्युत्तर
मनुस्वारस्यपयिवापदांतस्य नोलि उदाःस्थास्तंभो रुयोहोऽशाम्र्मेण्वादीतिषट्सूत्री
पाठात्तस्यांलोजश्शृथिन्नभ्यासेचर्चावोरेच वावमाने आ[illegible]णोः प्रग्रहस्येतिपचसू
त्राः पाठेभाष्यसंमतेः स्थैः स्यचर्त्वेपितस्यासिद्धत्वाद्धयापरत्वाभावाच्चेतिभावः च

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेस्मिति नन्वकृते शप्स्कोटीतिप्रक्रियेतिभावः चर्त्तेस्माय वादन्तादिति एवंचतत्रेत्रः
तेजष्वाप्स्वहितिरितिभावः नचजश्त्वकृतेचर्त्तेस्यचरितार्थ्येनतस्मासिद्धत्वादपवाद
त्वेनेमानमितिवाच्यम् नन्कालेः वर्णग्रामेनेनयेननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्यस्त्र ल
भत्तयाउक्तरीतेरसंभवात् एतदेवाभिप्रेत्यमिदचोन्त्यात्परइत्रेभाष्येउक्तंसत्यपिसंभवे
वाधनं भवतीति अन्यथाकौण्डिन्यायनक्रमित्वनेनब्राह्मणेभ्योदधीतिप्राप्तदधिदानस्य
।पिवाधोनस्यात् नह्यनेनतक्रैवानन्तद्दानस्यचारितार्थ्यात् अतएवाजादेर्द्विती
यस्येतिसूत्रेप्रथमद्विर्वचनेनान्तरमस्यचारितार्थ्येनप्रथमद्विर्वचनेस्यानेनवाधोना।
स्यादित्याशंक्यसत्यपिसंभवेतिन्यायेनवाधकत्वमुक्तंभाष्ये एवंचदधतेर्द्विगीति
सूत्रस्थकैयटादिग्रंथाअसंभवेएववाधकतेतिवार्त्तिकान्तस्मारणप्रयुक्ताअप्रयुक्ता।

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रा० २
४६

इतिबोध्यमितिभावः केनवार्यमाणमितिभावः केनवार्यमाणमिति एवंचेदृशविषयेवाक्य
संस्कारपक्षेणैवसाधुत्वान्वाख्यानमिति सौकर्यायप्रकृतसूत्रपरिभाषात्यागेनेतिचेत्
इष्टापत्तिरितिबोध्यम् अन्यत्रपदसंस्कारेष्टविरक्तौ तिसविसर्गमपिसाधुत्वमत्याभि
याने परिभाषायांभाष्येदर्शनादित्याहुः प्रमाणाभावादिति योगविभागस्यभाष्ये
ऽदर्शनादप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपिबोध्यम् यथासंख्यस्येति एतेनैकदेशेनसूत्रग्र
हणंबोध्यम् परत्वादिति तस्मिन्नितिसूत्रोपन्यासात्तस्मादित्यस्यपरत्वादित्यर्थः उका
रान्तकारेष्विडित्यर्थे तस्मिन्नित्यस्यप्रहत्त्वादुपस्थितत्वउकारस्यागमित्वेतस्मादित्यस्य
प्रहत्त्वादुपस्थितत्वसमस्य [illegible]न्तमित्यसंभवद्रूपविरोधेनपरत्वेनव्यवस्थितिमस्यागमि
त्वनिर्णयइतिभावः स्पष्टंचेदंतस्मि[illegible]न्नितिसूत्रेभाष्ये लाघवार्थंइति षष्ठीप्रयो

32

पापवृक्षस्ये परिहृत्य ॥ प्रत्यासेवर्जनेवावर्ज्जनेनार्थेन लक्षणप्रवृद्धोः दृष्टापचारोव
र्जनार्थ [illegible] एवकर्मप्रवचनीयसंज्ञकः सहार्थोभवितुमर्ह
त्यन्यथावर्ज्जनार्थौयथास्युर्गाः सहार्थेनार्थइतिगौरेवानीयेतनाप्तोनगाईमइति
कर्म्मप्रवचनीयप्रोक्तइतिहृत्वस्यभाष्येण सदृशानामेवप्रयोगेसहार्थत्वमित्य
र्थस्यप्रतिपादनेनाहतेः परिभाषायांसहचरितशब्देनसदृशस्यैवग्रहणम
सहचरस्यभावःसाहचर्य्यं सहचरणंचसदृशयोरेवेतिसाहचर्य्यशब्देनसाद
श्यमुच्यते सदृशयो रेवसहविवक्षातयोरेवचसहप्रयोगः रामलक्ष्मणावि
त्यादावपिसादृश्यमेवनियामकमितिदिक् अर्थवतश्चेति प्रतिपदोक्तस्यचे
त्यपिबोध्यम् नित्यमइति भाष्यप्रामाण्येनात्रा[illegible] सन्निपत्तस्यैवागीकारेण

33

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्यनिपद्येत्ययमेवेयितात्कार्यं पत्रमिति नशोके अतएवचतष्णाज्ञोडगित्यादि
निर्देशाः उत्यर्थ इति अतत्यततेनोर्देहू विनम् तद्भाष्येति अन्तनपदसंसेति किं
परमसर्पिः कुंडिकेति नित्यसमासे इति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः आवृत्तप्रयोगसू
चितमर्थं स्फुटप्रतिपत्तये आह ननय मइत्यादि इति विसर्गमेयिः तस्यप्राय
पवि यत्त अतएवयेनविधिरिति सूत्रेभाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने: स्वत्रिन्यादौ ग्र
हणमणाप्रातिपदिके नाविधियानुवादकतायापत्र युक्तत्वाच्च यत्तस्यज्ञापके म
हृद्धोज्ञेति सूत्रे अन्यथा हृद्धादिनित्यत्र तदंतविधिसूत्रभाष्ये समासेत्यादिनिषे
धवदस्यानकार्यंमिति वोध्यम् प्रत्याख्यातत्वादिति फलाभावात् सूत्रोक्त्य
हृत्कदेशान्तादु इत्यादावेतग्रहणसामर्थ्यान्न व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेरिति भा

श.२.

५५

नि

न

नि

34

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वः नत्वेकस्मो हूर्वादित्यस्मे केवलेकस्माच्छब्दयोरग्रहत्वर्थस्यावगमकी हत्रोता।

हूर्णातादित्यर्थेच नत्वातग्रहणात्प्रत्ययविधौतदंतग्रहणनिषेधात्तदंतग्रहणस्य

र्थस्यावगमकमिति नत्वसमर्था हूर्णादिपि वक्तावा ग्रहणनिर्येकं शक्या नच पदा

देवि क्षेत्रांतादित्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धेः नग्रहणसाम

र्थ्यस्य हूपपादमिति केचित्तन्मोर्क्कं दीत्यानिर्वाहः समासप्रत्ययविधावित्यादीना

हत्त्वशब्दादेर्विशेष्यत्वेनान्वयस्य ग्राहकस्याभावेन विपरीतस्यवक्तुमशक्यत्वात्

नचास्यां मानाभावः हूर्वात्स्मे हूर्वादित्येकयोगापेक्षकर्तव्ये हथग्योगकर

णस्यमानत्वात् नचेष्टादिप्रत्ययान्तहत्त्वर्थं तथापाठः अतएवानिष्टीत्या

दिसिद्धिरिति वाच्यम् ज्ञापकपरभाष्यप्रमाणेनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामति

35

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एतान् एकयोगेः पितृत्वैव समर्थितत्वत्वे ननावत्तप्रवोन्नरत्रानन्तर्क्तौ वाधकाभावाच्च।
व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेवनानादसंख्यादेरिति च वृत्ता
र्थम् अन्यथा पंचम उत्पादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादिनानन्तर्द्वे पर्य्यमस्य षष्ठमे
वेत्यस्य चेत्याह व्यपदेशिवद्भाव उत्पादि दिव उत्स्त्रेयत्रेतिवक्ष्यौदिशाति न्तत्र च
त्तेपादेस्यार्थः एवं च दिव उदिति सूत्रे स्यादैन्ने नेन्द्रेवत्यत्र च कैयटेनोक्तमि
ति भावः येन विधिरिति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तानादिशब्दविषयतास्यातिव
दतासंक्षिप्तन्वस्य षष्ठमेव प्रत्ययविधिविषयतोक्ता अससमासेनिष्कादिभ्य इति
सूत्रेभाष्यकैयटे च समुत्तमनयो प्रत्ययविधिविषयतोक्तेरितिदिक् उत्पाद्यपीति
आदिनासज्ञ्जूषमिति ननु मोतान्तकरणो विभाषाभवदित्यादिवार्त्तिकानिष्ठ

प्रा २
५६

36

य

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवंचेनमातृजात्यादिभेदेनैवजातिर्दृश्यते क्षत्रियवैश्ययोः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्प
न्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्राएवेत्युक्ते तत्रजातिविरूपस्याभावेऽपूर्वैवजातिमात्रविवक्षयाक्रु
कुटाऽऽदिवत् शूद्रशब्देनसमासेतन्नः स्त्रीत्वविवक्षायामद्वन्द्वेतिनिषेधेनटाप्वनस्या
दितिमन्यते अपरस्त्वविस्तरः अन्यादितिश्चेति न्यासकृन्नेतिपोषः इदंचत्वादनमप्रा
माणिकम्-अत्रत्यभाष्यासंमतेः क्वचिदिति द्युमास्येतीत्वयावान स्यादवनिपात्ति
द्धिमाश्रित्य इत्यमवकाशदाविदयस्मनैत्रैवभाष्ये प्रत्याख्यानात् स्युः कचेति सूत्रभाष्य
स्यसंख्यासु ग्याश्रोदंबेति सूत्रभाष्यस्यसवेषु ष्टाभ्यन्त्रचस्यसिद्धित्वतोवापदेणंमेदृस्य क
र्णनुवर्तिव्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तदभावः तत्रविजेवेत्यन्ये अतएवधीधीयते
ईयातेवेतिन्यायततः संप्रसारणमितिवार्तिकस्यभाष्यसंगच्छते द्युमास्येत्यत्र स्पा

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रा २०
२५५ कृति

लीत्यस्मान्न्नादाविभ्यर्थोऽत्मत्ययलक्षणासूत्रस्य नियमार्थत्वे पि प्रत्ययलक्षणाका
र्यं फलमितिदिक् निषेधेनेति वक्ष्येन ह्रस्वाऽ इति वार्तिके विहितेन षेधेनेत्ये
दमेवफलमितिभावः नलेनेति अतोऽप्रमाणमेतदितिभावः व्याख्यानमि
ति उपदेशोऽवकल्पमितिवदतो वार्तिककारस्येतिभावः आन [illegible] मानिकोपी
ति प्रत्ययविसर्गेनलेनोऽकस्मानादितिभावः एतच्चाकरे इति अत्रावृत्तिबीजक
पड्विंशनाल्पयस्मै इति तद्भाष्ययति येनानाल्विधिस्तत्तमिति सिद्धइति एवं चा
न्यतरस्याग्रहणं किमर्थमितिभावः ड्वीपेति अस्ते [illegible] इति विहितेन आनोयो
सौविकल्प इति अन्यतरस्यामितिविभक्तसूत्रेणप्राप्त इत्यर्थः आन इति सूत्रे
प्यनन्तरस्यामित्यस्य सत्ता विकल्पनियमलाभोन्यथा सतिनित्यार्थो विधिरेव

वि
38

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्यादितिभावः सउपेयति सउपधालोपिनोन्यपसर्जनमस्वङ्गबहुव्रीहेरेवेत्यर्थः निषेधार्थ
मिति योगविभागेनपक्षप्राप्तस्य अन्तेभ्य इति ङीप इत्यर्थः इत्येवङ्गीवितिनिया
मप्राप्तानां निषेधस्तेन प्रकृतिविशिष्टमिमानेनेदम् तेनेति अनुपधेत्यस्य नियम
रू त्वेनेत्यर्थः अन्तेभ्य इति अस्यानुपधेत्यादि अनुपधेत्यस्य विधायकत्वे इतितदर्थः
प्रकरणानरस्थेनेति तेनानन्तरत्वबोधितम् गौरवादिति ममते अन्तेभ्य इति
प्राप्तङीपमनूद्यनन्तमनियोगेनरभावमात्रविधायकत्वे तदितिभावः ननुवनोर
चेत्यस्योभयविधायकत्वेनाबहुव्रीहेरिति अनन्तरत्वादस्य निषेधकमतयेनेति
न्यायेन अन्तेभ्य इत्यस्य नाधाइत्याह किंचेति अनउपधेत्यनेन ङीप्प्रविरोडुस्ते
भयपेवेतिभावः किंचैवं बहुव्रीहौ इत्यत्र अन्तेभ्य इति ङीवापत्तिः किंचबहुव्रीहोचे

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धा-टी.
१७७

निवातिकस्याप्यर्थविधायकत्वेनान्यास्तु पर्वन्तशब्दे ङीब्रयोरापत्तिः सिद्धान्तेत्वनउपधे
त्येननस्यापि निङीवन्नवेदेन रमावस्थेतेन विधानान्न दोषः एतेनान्यपदेऽवायसामा
न्याधिंनयोभयवाचकमितिपक्ष अपास्तः बहुव्रीहौ वेत्यनेनन अपर्वन्तशब्दे ङीब्रयो
रापत्तेरितिदिक् अल्पस्यानन्तरमिति अनोबहुव्रीहेर्डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् उपधा
लोपिनोवेतिपाठमितिभावः यथाश्रुतेऽनुपसर्जनादित्यस्य संबन्धोऽचेटः अत
एव बहुदामानिकुराणभृतिकान्तानां सिद्ध्य ङीस ग्रहणे चेति चेन बहुव्रीहौ वेत्य
स्यापि संग्रहः पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्त्वाकरबहिर्भूत इति भाष्याशयः इत्युक्तमिति
डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यामिति योगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्यर्थः पूर्वेणेति उक्तयो
गविभागेनेत्यर्थः अकचिनस्यादिति तदकारो हि पचन्तकीत्यादिसिद्धयेन प्रा

40

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दृष्टत्वेन प्रकृतिप्रत्ययविभागमूलत्वे एवं तत्र हेतुः पकारयकारवकारेष्वपि भिन्ना
नं वयं वेदयत्यापत्तेश्च अत एव सिद्धांते लिंगविशिष्टपरिभाषया नात्र फिट्स्वरः
डाप्प्रत्यये विजातीय उकारान्ते वयस्य नकार्यत्वस्यापत्तेस्तथैव टिलोपश्च न तद्धि
तप्रत्ययेनैव सिद्धेः यस्येति लोप इति ङौ ङः शामिति वार्तिकस्याप्युपलक्षणं ओर्गु
छिन
ण इति नचेहरूरणौ ङीवादिसूत्रकार्याभावज्ञापनार्थं तेन पट्वीत्यादौ नोर्गुण इति
वाच्यम् ऊरूरित्यादिसिद्ध्यर्थं स्त्रीप्रत्ययेप्यतद्भावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ
केपि यस्येति लोपापत्तेरत एव दाण्डिनीत्यादौ टिलोपो नेति दिक् मिश्रीकरो
तीति आत्मानमितिशेषः टिगिति टिगर्थकस्य पाठस्य विकारस्याभावमात्रतात्पर्यः
कत्वे हृद्यादीनामप्यभावापत्तिः अत एव युवतिकरनिर्मथितेदधीत्यादिप्र

43

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शा॰२॰
१५६

णगसिद्धिः युवतिशब्दे लिंगविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्यसिद्धेश्च तद्वि-
नाऽनुपपत्तिकारो लिंगविशिष्टपरिभाषा इति ज्ञापनार्थं इति दिक् ॥ इति स्त्रीप्रत्य-
याः ॥ ० ॥ [ornament] ॥ ० ॥ नीलहूपचर्देति प्रत्ययस्थादिति सूत्रस्थेनामचन
इति भाष्यप्रयोगेणाकचि लाघवानादरस्यापि सूचनात् कर्मधारयत्वमत्वर्थीयो-
पिकविदिति ज्ञापनान्नैतत्प्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यम् नामार्थयोरिति नामा-
र्थस्य नामार्थस्य नैकशेषः अभेदसंसर्ग इति पदद्वयाभेदेन संसर्गः राहोः शिरइ-
त्यादावौपाधिकभेदेन वस्तूपपादनस्य भाष्यकृता तथापि सर्वथानवच्छिन्न
विशेष्यविशेषणभावसमञ्जसत्वेन शब्देनाभिधानान्न दोष इति बोध्यम् कुत्या-
नेरिति नीलमुत्पलमित्यादौ न स्यात् नीलादिति भावः अपदार्थवद्वक्रीडाविति

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

45

अत्रषष्ठीपदंसप्तम्याअप्युपलक्षणंबोध्यं: पुरुषान्यस्मिन्नित्यत्राप्यव्यभिचारात् एवंचा
ग्रामोदकादावित्यर्थः नचवाच्यंतावादेपिग्रामस्यवृत्त्यादिविषये पचतीत्यादौस्तुकर्मन्या
गस्यान्यथार्थप्रयोजनस्यहेतोन्नयोगेनविशेषणविशेष्यभावेवैपरीत्यस्यसिद्धतया
२ प्रकारीभूतककर्तृकस्याभेदेनैवान्वयात्कव्यभिचारइतिवाच्यम् नामजन्यप्रतीति
विशेष्ययोरेवान्वयः सचाभेदेनैवेतिपदार्थः पदार्थेनेत्येतस्मिन्हेतुनियमइतिनाम
जन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथान्वयनियमस्याव्यभिचारइत्याशयात् पचतीत्यादौति
ङ्घोतककर्तृत्वग्रन्थयार्थप्राधान्यत्यागेव्यत्रत्यागेमानाभावइत्यन्ये· ग्रामोउदक
स्यकर्तृतयान्वयः कस्यकर्मणिलक्षणेतिनयुक्तं अन्यपदार्थस्य रूपपादत्वात्
प्रकार्थीभावेति· एवंचैकेवोपस्थितिर्व्युत्पन्नयस्याभिन्नोपस्थितेर्विषयाइतिनदो

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पा २-
१५७

प्रवृत्तिभावः एतेनराजपुरुषइत्यादौव्यभिचारः राजपदार्थयोःस्वत्वाभिभावेनैवान्वयः
संबंधिलक्षणायांतुनमानमित्याशयेनाह नापीति घटश्चेत्यादौसमुच्चयस्यघटेभे
दसंबंधेनान्वयादिति द्योतकत्वेति चपदेनैवविशिष्टस्योपस्थितिरितितत्रान्वयस्ये
वाभावइतिभावः अतएवाननुभूयतेइत्यादौसकर्मकत्वम् निपातातिरिक्तत्वेनविशे
षणाद्दोषइत्यतो देवतार्थकेति अग्निर्देवतायुक्तोभवदर्थेवेषतद्धित इति मी
मांसकमतेइतिशेषः एकार्थीभाववादिनामस्माकंतुविशिष्टोपस्थित्यातत्रोप्यन
योर्दुर्लभएव द्रोणोव्रीहिमानयेत्यादित्वनभिधानान्न सर्व्वः ऊढवमित्यादौष
त्वविकल्पोपिव्यवस्थितविभाषयानेतिदिक् वर्त्तमानतिङ्समानाधिकरणे ।
प्रथमेतिलक्षणैकवाक्यतयापरिमाणेन्यस्यपरिमाणेवर्तमानात्प्रातिपदिका

46

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्यैवार्थः नच प्रातिपदिकार्थतासिद्धिः प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्रातिपा-
दिकार्थपदेन ग्रहणात् द्रोणादिपदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तं परिमाण-
त्वेन परिमाणान्तं लिंगवद्विशेष्यान्वयि च द्रोणः परिमाणमिति तद्द्रोणो व्राह्मणावि-
त्यादिवदुपपन्नं द्रोणत्वादि चेयत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नत्वादि-
परिच्छेदकत्वसमानाधिकरणोऽवान्तरोपाधिः द्रोणः खारीत्याढकमित्येवं तदुदा-
हरणं भाष्योक्तं साधु द्रोणो व्रीहिरिति तु सिद्धे माणवकमितिवल्लक्षणया साधु-
लक्षणा च शक्यतावच्छेदकारोपपूर्वा एवं च प्रातिपदिकार्थेऽन्यस्माल्लिंगाल्लिंगप्र-
वृत्तिनिमित्तकस्योदाहरणम् अन्ये सर्वे लिंगाधिकस्य परिमाणग्रहणं परिच्छे-
दकमात्रोपलक्षणं तेन स्वनयन्तादृ एतावदेवकवचमिति नियतोपस्थितिकत्व

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रा०१·
१५८ग

मिति तद्दत्तग्रहणेनिमित्ततदास्रय इयंपरिमाणं च प्रातिपदिकांशे लिंगप्रत्ययविशि
ष्टांशे तेलिंगमहत्त्वादिकं वनतो नियमेनोपस्थितिकमिति तत्सत्वेन तदर्थत्वेनग्रहणे
लिंगोदाहरणं तटस्तटमिति वोध्यम्· श्राकांतानां प्रातिपदिकार्थकस्यानियमेनो
पस्थितेस्तत्संदर्शनाभावात्· मात्रस्यादिति· नचालिंगग्रहणेनतन्मात्रायिकः
स्यैवग्रहणेन हिमानीत्यादौ महत्त्वस्यैवकार्यत्वेनतदसिद्धिरितिवाच्यम्· द्रोण
दिशब्देभ्यः परिमाणस्यापिनियतोपस्थित्यातदर्पितदर्थपरेवेति तेभ्यः प्रथमासि
द्धिः परिमाणग्रहणस्यस्तलोकार्थकत्वेनतथावोधार्थं तस्यावश्यकत्वेनैताव
देवस्वचमिस्तुकेरसंगतिः स्या[illegible] देव लक्षणा चेति इदंस्वरूपकथनेनतत्प्रकृ
तेयोगि· पदस्यस्वार्थयत्नान्वाख्यानस्यपदांतरसमभिव्याहारेलक्षणेतिसिद्धेः

48

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तात् लक्षणान्तर्भूतेति ॥ साहचर्यमेवं यम्लक्षणलक्षणा [illegible] यापवर्गोणी
त्वमितिभावः इत्यवेति मीमांस कारीत्यिदम् त्रिकं स्वार्थद्रव्यलिंगानिउक्त
स्त्रीपते इत्यते नेष्टहत्वारंभेस्यानाश्रयणं ध्वनिलं पवंचलिंगस्यापिस्वमोनेपुंसक क्वा
दित्यादिस्वात्स्वबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् नत्वापिसिद्धिरितिभावः विचित्रत्वे
पीति ॥ क्वचिल्लिंगस्यानियमेन भानं क्वचिदनियमेनेत्थं विचित्रत्वेपीत्यर्थः नद्य
इत्यनियमं प्राप्नोति नियतोपस्थितिकइत्यत्रनियमं प्राप्नोत्यर्थः उच्चैरस्त्वरमिति प्राति
पदिकग्रहणस्यमहत्त्वोपक्रमे संख्याविधेयक वांतयोर्वाच्येभ्यः प्राप्यातेभ्योवि
यानार्थत्वं वदतानहितस्मात्सर्वेविभक्तिर्वक्तुप्सित्यादिस्त्वेत्वेष्वव्ययेभ्यः प्रका
रांतरेणविभक्तिंसाधयतां प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्यकृतास्वादीनां

४७

के

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रा.र.
१५५
स्यादितिना
वः५४

प्रातिपदिकार्थे विधानेन कर्मत्वार्थे उत्पन्नो कोत्तायां यस्मात्वादि विधियिंत्तु दर्श उत्पस्य
लाप्य अतिभावः एवचारात्तद्योगान्नायोपान् इतिवदिति अत्रयथावाहीकेगोत्वारोपस्त
हन्तवचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह एकउत्पादि एतदनभिहितस्हत्रेभाष्ये
स्पष्टम् नाप्यनादिति इदंचयथान्यामेप्यातश्पकं अन्ययापकादिद्विवचनवि
पर्यययोर्द्वयोः ज्ञापकेनेति ननुप्रातिपदिकार्थ एवेति नियमात्तद्दायिकेः प्राप्ते
किंज्ञापकेनेतिचे [illegible] न्नयथा कर्मणि एवद्वितीयेति नियमे न कर्मत्वाभावस
मानाधिकरणार्थान्तरस्यैवव्यावृत्तिर्नतुतत्समानाधिकरणार्थान्तरस्य अत
एव गौर्दोग्धि पयइत्यादौ अपादानत्वादि पाक्षिकेऽपि द्वितीया भवति तथा
प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैवव्यावृत्तिः स्यान्नतुत्त

50

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्स्या तेषककर्मत्वादेरितिभावः नच प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तर
स्याप्रसिद्धा नियमव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्समानाधिकरणार्थ
तरव्यापित्वेन व्याहन्तिरिति वाच्यम् प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा नत्वनिरर्थके अति
तव्याहन्तेरेवकल्पनात् नन्वनेन कर्मादिरूपार्थक प्रातिपदिकाद्येनत्वं दृष्टि
स्वार्थेऽप्यर्थान्तरदोषः सामानाधिकरण्येन भवत्येव रूपोरित्यादिभिरस्यैकवाक्यता
त् वार्तिककृतानामर्थनियममाश्रित्य मात्रग्रहणं संबोधने चेति सूत्रे लिंगा
दिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक् जात्यादिरूपइति जात्यादिना रूप्यते इति व्यु
त्पत्त्या जात्यादिधर्मविशिष्ट इत्यर्थः ननूच्चैरादीनामपि व्याख्यातत्वाद्विशिष्टा
यावत्ता शक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यत आह चेष्टेन लिंगेति ईदृशस्ता इत्याद

51

पौ

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ति अमुकलिंगादिरित्यर्थः सन्निहिताकारकप्रतीते आवेशि अस्तिसमानाधिकरणस्य
स्यादेतन्नाहारभास्तीति विशेष्योऽस्तीति तन्मतेलिंगादेरपिसंभवेनतद्विरोधइतिभावः
ग्रा.र. अव्ययेऽप्रीति तत्सन्निहिताकारकप्रतीतेरभावादितिभावः अधिकव्यवच्छेदादि
१०६ ति कृशतादेः मनोलिंगाभ्यामधिकस्याभानादितिभावः अलिंगेति अलिं
गसंख्यावेत्तो केवलमनाश्रितेतिरूपेण लिंगादिनिरपेक्षं स्वसार्थमात्रप्रतिपादकत
त्वमन्वयः असंभवीति प्रकारतायाविशेषणनिरूपितत्वात् कारकादीनांदेत
लिंगं सिद्धत्वादिति श्रोतृत्वेकैपदेस्तु रमेतत् इदमेवमुक्तंविशिष्टरूपोदा
नाभावादप्यस्यास्त्रग्रहणेनशेषणादिशब्दानांला लिकत्वेपिगौणत्वाभावा
च्चेत्यपिबोध्यम् संबोधनपदमिति अत्रउंजराजः आख्यातेसविशेषणोवा।

52

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कामितिवाकालत्वांतत्रास्यक्रियाविशेषणत्वाभावेवाकर्त्तनस्यादितिसमानवा
क्यस्येतिप्रकृतपदविद्धितोनित्वांतेनस्यादितिभावः॥ इति वृत्कतक्तपदेस्रतिनद्यायत्
लेनत्रतिष्ठतीत्यादावर्थवेनत्वासिद्धतिकृत्ले इत्यादौ घस्य नस्याक्रियायांविशेषणत्वा
भावत्तदुक्तंदिनस्यवाकारत्वानापत्तेःसमर्थस्तत्रसमन्तभाष्यनिघातस्यनत्रानापत्तिःत
स्मात्सविशेषणमित्यस्यसाक्षात्तदनेयद्भावाबायद्विशेषणंतत्त्वहितमित्यर्थोऽस्यंपदा
च्चःपत्तेनयतःपदात्परस्यानिघातादयःक्रियंतेतयोःपरस्परान्वयनियमइत्यपास्त
वक्तृतोव्रजानिदेवदत्तेत्यादौजानीहिइतिशेषः तत्रव्रजनस्यकर्मत्वेनदेवदत्तस्यो
द्देश्यत्वेनान्वयान्नदोषः आमकालेचलोइतिदिक्॥ इतिप्रथमा अमोतेरित्यादि
अनेनत्वाख्यानाक्रियाशब्दएवात्रेमितशब्देनतत्वमिप्रेतयेत [illegible] हुप्इतिसूचयति॥

53

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आप्तमिति संबंधमित्यर्थः केनेति करणकारकं प्रदर्शयति विशेषणीभूतेनेति कर्तृप
दार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावादिति
भावः लभ्यतेऽपीति एवं चेप्सितपदेन कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रय उच्यते यथा
तंडुलं पचतीति फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वं अतएवतत्समा
नाधिकरणशोभनेयं चेत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः वाक्यभिन्नेति योगविभागेनेत्यर्थः
संज्ञाविधीयतेऽपीति ननु कं भाष्ये किमिदं कारकमिति संज्ञानिर्देश इति वाक्यभेदं दर्श
यति अपायेऽत्यादिना नन्वेवमेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः नात्र क्रियाजनका
नामस्मिन्नभावे पर्यायेऽपि योगविभागात्सत्यां विनापि कारकसंज्ञाविधानेन पर्या
यसिद्धेर्योगविभागेनान्वहत्याप्रति वाक्यं संज्ञाविधानेन समावेशार्थमिति वाच्यं आ

शा० २०
१६१
नी

54
२

त्वेपि क्रियाजनकमात्रस्य संज्ञापत्तेर्नेदमुक्तमित्यादौ स्वरवारणाय कारकादत्तेत्यादौ स्वबि
त्यपाठ्यास्त्रयोगस्य कर्मत्वादित्वनत्वाह पुनः कारके इति विभक्ते अपादानमित्यादि
षु तदन्वयित्वान्तदन्तर्वादेन विशेषसंज्ञाविधानादित्यर्थः समावेशफलं त्वग्रामे वास इ
त्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति बोध्यम् करोती
ति क्रियां जनयतीत्यर्थः न तु जनकं च प्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति क्रियानन्वयिनश्चेति त
दन्वयप्रयोजकत्वाभाववतः इत्यर्थः ब्राह्मणस्य पुत्रमिति अत्राकथितं चेत्यनेन पृथि
कर्म्मपुत्रनिमित्तस्य कर्म्मत्वापत्तिः क्रियाजनकत्वेऽनेन तस्य पुत्रेणान्यथासिद्धेः अ
कथितं चेत्येतस्याप्यपादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्त्तते अत एवा
स्य न क्रियान्वय इत्याह नन्विति करोतीति स्वजनकत्वेनैतान्व्यपदेशान्करोती

55

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्र०२०
१६२

त्यर्थः तदुक्तं भाष्ये यावद्द्वया क्रियायामिति तावत्कारके इति क्रियायां विषय इत्यर्थः
विषयत्वं च जनकत्वेनेति बोध्यम् क्रियान्वयिनामिति क्रियान्वययोग्यतावच्छेदक
क्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः गम्यमानेऽपि अत एव न दृष्कृतमित्यादौ न दोषः क्रि
यान्वयीत्यर्थ इति तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः यथाश्रुते
तु न युक्तम् कारकाणां भावनान्वय इति वाक्यस्य घटत्ववता घटत्ववत्त्वेऽप्येतत्त्वलता
पत्तेः अत एव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तम् तज्जनकत्वं चैषां तत्क्रियो
पयोगि क्रियाश्रयत्वेनेति बोध्यम् अत एवैषां क्रियान्वयः क्रियाजनकमिति ज्ञाते
कस्मात्क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाजनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात् अ
विद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम् तिङादिभिर

56

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ति नैरेवनस्याः शक्तेः कौकत्वादिप्रातिपदिकस्य उक्तत्वान्नतत्तकत्वावहतैः कर्म्मणि
वर्त्तमानात्प्रातिपदिकाद्द्वितीयैर्यिन्तदनापत्तिरितिभावः अनभिहितसूत्रमपि
अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य उक्तत्वत्तत्त्वकौ हत्वभावउत्पत्त्रैव तात्पर्य्यग्राह।
कमितिबोध्यम् भावकाशेति मात्रसूत्रणेन कर्म्मोपिकेप्यथमापाश्रपहतेत्रैवि।
तिभावः प्रतीयमानामिति अतएवतिङ्समानाधिकरणोप्रथमेतिवार्त्तिकन्या
सः संगच्छते अनावश्यकत्वादिति तदभिमानादित्यर्थः सप्तेति द्वौकयोः क
र्म्मणिस्तौजमित्यादेरेक वाक्यतयान्वये कर्म्मणीतिसप्तम्या द्वैकयोरितिद्वोपा
त्तैकत्वाद्यवच्छेदेनाकर्म्मणिपदैकत्वं तत्रामित्यर्थे द्विसंख्याविभक्त्यर्थइतिपक्षः
नचश्रुणतानांचपदार्थत्वादितिन्यायेन कर्म्मणिप[illegible]कत्वे[illegible]चामित्यैर्थेउचितः

वा

57

प्रा॰२॰
१६३

सत्यायाश्रयापेक्षायां प्रत्यासत्त्या कर्मादेरेवान्वतमित्युक्तेःर्थोःसंगत इति वाच्यम्
संबंधसंबंधिनोर्नियमतः साकांक्षत्वेनेह शक्ति द्वयोरगुणयोरपि दस्यासान्वया
गीकारात्स्पष्टं चेदमेतत्सूत्रे कैयटे नदेकत्वसेति प्रधानप्रत्ययार्थवचने नत्वर्थः
एवं चाप्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकेऽत्र सूत्रे कार्थानामिति न्यायस्य प्र
यानार्थविषयत्वेऽतिभावः कर्तव्यः कटइति न चात्र द्वितीयानः परत्वात्प्राप्तम
पि प्रथमां नाधित्वा परत्वात्प्राप्ताया षष्ठ्याः कर्मणामिति विभक्तसूत्रेण निषेधा
पत्तिः तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यं अधिकाराभावे सर्वत्रैवो
भयप्राप्तिविषयत्वात् कर्मण्येवषष्ठ्यापत्तेरेकर्तृकर्मणोरिति सिद्धत्वस्य कर्तृ
ग्रहणेऽसामयप्राप्ताविति सूत्रस्य चैयर्थ्यापत्त्याक्रमानेरवश्यंतिहसूत्रस्यभा

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

व्यापेमाणेपनयोभयोः प्रयोगपक्षेभयप्राप्तेर्वाच्यतया प्रकृतेनोभयप्राप्तिरित्या
शयात् आह कृष्णायामिषुणावेत्यत्र कृता नामिति विभक्त्य् तस्य भाष्योदाहर
णे आप्यस्यपदकर्मपदे: आह त्योभयप्राप्तिर्निरूप्या इत्यादाविति आदिनाभ
वतोलाभोस्तः कइत्येतत् कारकमिति संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतयाभानादे
कत्वेयत्कर्मत्वर्थः हरेर्शाखेति तदेकनेइति सप्तमी आये यस्यायाः सविवक्षया
एवंचैकत्वविशिष्टकर्मणिाइत्यर्थइतिभावः अन्याख्यानमिति न्यायेनैवसिद्धे रि
तिभावः अनेनपंचकप्रातिपदिकार्थपक्षेप्यावरूपकता हविता - तेनयथा
प्रातिपदिकेनोक्ते कर्मत्वादौ भवति तथा तिङादिभिरु [illegible] के पिस्यादन्तक्ता ।
रणार्थमिदम् एवंसंख्यातिरिक्तं चेत्तत्के प्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रविभक्ता

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रा र·
१६४

र्थइतिपदेप्यावश्यकेनतत् एवंचकारकस्यविभक्त्यर्थेन्वयस्यत्रपदेनतत्रज्ञानावश्य
कमितिसूचितम् प्रीतेरिति तत्प्रीतिरेवस्वमुभफलजनकेतिभावः क्रियावा
प्यत्वेनेतिक्रियासंबंधित्वेनेत्यर्थः ननुमफलाश्रयत्वाद्दितनम्· एवमेवेति
यात्वर्थएवविशेष्यइत्यर्थः उयोस्तविशेषः नत्रफलांशोविशेष्यःकर्त्रीरित
व्यापारांशाइति अतएवकर्मप्रत्याम्नेइतिसूत्रेभाष्ये उक्तेत्वत्रत्वर्थेपत्रीयती
तिनप्रयोगोभिन्नार्थत्वादिति एवंक्रियाफलस्यप्राधान्येप्रतिपिपादयिषिते
तदावाक्यमेवव्यापारस्यप्राधान्येनवृत्तितिकेपदस्य· एवंचायमर्थः प्रतीका
न्तरेकेपटेनोक्तस्यायाम्यत्रापिसएवार्थउचितः अयेनवैयत्यन्यत्रविस्तरः नन्
नव्यन्यायादिग्रंथेप्रयमानविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैववु

60

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कमित्यत आह क्रियाप्रधानमिति इदंच द्वयपृक्तेभाष्ये क्रियेति धात्वर्थोभि
हितः यस्मात्क्रियात्वेन व्यवहारोऽस्य न स्वार्थ इति आख्यातशब्देनात्र नियमे
न जनकाकांक्षितविभक्त्यंतमाख्यातेनेष्यादेः तथा प्रतीतेः द्वयपक्षेत्रैकेपदेपि
आख्यातात्कालसंख्यासाधनाद्यवगमेपितस्य क्रियाप्रधानत्वमिति नामान्या
ख्यातनामानीति शाकटायनोक्तेः आख्यातानां येषां तन्नामानीत्यर्थः अत एव सर्वा
नामयाख्यातजमाहेति तत्समानार्थक इत्यादय इति द्वये भाष्ये पठितम् नैकवा
कमिति साधुरिति शेषः प्रथमांतविशेष्यकबोधे न तस्य तत्कर्तृकमिति भा
वः एवंच असमापितेभ्यश्च भावप्रधानमिति भावकालकारकसंख्यास्व
भावोऽर्थो आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति तदर्थं तद्भाष्यकार आह ना

व

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शी० २.

१६३४
६५

मान्नीति नामपदेन सुबन्तमिति च तज्ज्ञाप्यमस्पष्टम् तच्च व्याख्यातिरिक्तमिन्यत्रानिरूपि
तम् नमन्त्यावयवान्तार्थप्रतिविशेषणीभवतीति नामानीति तत्र छन्दसिनि रूक्त
भाष्ये दर्शिता किंच न निरुक्तो नञ्यत्रोभे भावप्रधाने भवत इति निरुक्ते उक्तया
त्रोभे नामाख्याते भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने क्रियाप्रधाने इत्यर्थकतया च
तज्ज्ञाप्येन तद्व्याख्यानम् अतः सर्वनिरुक्तस्य व्याख्यानं तत्रेनादरणीयं किंच कर्तृ
विशेष्यकबोधे यच्च दोदनं देवदत्तः पचतीति प्रयोगः शान्तविधायकभाष्ये पद
योगाद्यादिनः पच्यमानं गम्यमानं त्याविप्रधानान्तरोपि नीद्वितीयावा
लवतीति तदाशयः तदनुसारेण इष्यते गम्यकर्मत्वप्रधानान्तरोपि
नीद्वितीयैवस्यादिति भावः उक्तंचेति हरिणेति शेषः तिङन्तसुबन्तशब्देन त।

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दर्थक्रियादिः भवतीत्यर्थइति स्पष्टंचेदंभूवादिसूत्रेभाष्ये॰ योऽश्वमेधेनयजते
सब्रह्महत्यांतरतीत्यादौयत्कर्तृकायामक्रियातत्कर्तृकारणक्रियेत्येवबोध
इत्यस्यात्रविस्तरः अपदार्थत्वादिति तत्रयेपदजन्योपस्थितिविषयस्तेष्वेवप्रका
रत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदार्थद्वारस्यात्रासंभवादितिभावः प्रकारत्वेपी
ति अपिनासर्वपदैर्विभक्त्यर्थस्यसंसर्गानमितिसमर्थसूत्रभाष्योक्तः सिद्धांतःसू
चितः प्रत्येकोपस्थितस्यापिसंसर्गत्व[illegible]बह्यांसर्वैरंगीकृतमेवहेतोः फलस्यापी
ति अपिनापक्षइत्यादौव्यापारस्यसंग्रहः तत्रतस्यफलंप्रतिविशेषणत्वात्:
इत्थमेव कर्मभावविषयेउक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः व्यवस्थेति॰ सर्वेसंमतेतिशे
षः तद्व्यक्तत्वेपीतिभावः वस्तुतस्तत्रापिसंसर्गेणैवघटपदेघटपदत्वयोः

63

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रा·२·

१६४६
६६

समवायस्यैव उपस्थितिपूर्वकत्वप्रमाकांक्षाया अदर्शनेनाध्याहारस्यैकसंभवा
भावादिति [illegible] ध्येयैँ अतएव-फलस्य कर्मत्वादेव-तृतीयेति · नत्रनत्रस्य करणत्वे ।
नान्वयादितिभावः दृष्टान्तेइति शोभनं पचतीत्यादौ नत्रनव्यनैयायिकवैय्या
करणयोरुभयोरपि मतेफलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्वेन दृष्टान्तत्वौ ।
चित्यात् परपुष्पगन्धेत्यादौ तथाविधनदर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकानामसंमतत्वमा
सायत्नेन दृष्टान्तत्वमिति बोध्यम् दार्ष्टान्तिके पुष्पगन्धो याति पचति भवती
त्यादौ विशेषणासमर्थ्यकादिति अन्वयबोधकाले इत्यादि इदं पदप्राबल्यादि ।
ति पवेचतया प्रयोगविलयप्रसङ्गादितिभावः गौरवादिति एकवाक्यतया
न्वये संभवति अध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवमितिभावः ननु प्रामाणिके गौ

६४

प

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वंनदोषायेत्यतआह नस्यचेति शान्तिसूत्रेसंस्थेनभूवादिसूत्रस्थेनचसुनिच चेनेना
विवेयइतिबोध्यम् अकिंचित्करत्वादिति कर्तृत्वमेकदाकरणत्वान्यदायेसाधुत्वस्यका
मत्वेइत्यादिः नास्तीति एवंचद्वितीयाद्वारेतिभावः नचेहप्रोक्तस्थलेविशिष्टस्यदेवद
त्तस्यगा द्विःकर्मत्वविशिष्टवाचकं चेत्प्रातिपदिकमितिनदोषः अत्रत्वा समभेतन्मादा
त्वंनयावोत्पत्तयःस्युभावइतिवदितिबोध्यम् नीलत्वविशिष्टघटस्यकर्मत्वेप्रतिपा
दनीयेनीलंघटमित्यादौद्वितीयानपत्तेः अन्नेत्यादित्वोषमित्युलंम्भुतिविरुद्धवि
वरणक्रियाप्रधानमित्यत्रक्रियायाःप्रधानमारख्याप्तचटकप्रत्ययार्थपिदत्येवबोध्य
तेऽतोहृष्यादिकंप्रतियावनादेर्विशेषणत्वेपिनक्षतिरितिदिक् भाष्यैति भूवादि
सूत्रस्थभाष्येपचादयःक्रियाभवतिक्रियायाःवचनौभवतीतितत्रोक्तं वार्तिकमा

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धा॰२॰
१६०

त्वविषयकत्वम् तस्य क्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य कर्म • तत्स्वीकारे इति क्रियांतरनि
रूपितत्स्वीकारे इत्यर्थः कारकस्य करणादिकारकत्वापत्तेः हरिंनमेच्चेत्स्वपापादि
त्यादौ हेतुमत्त्वेनान्वयेन क्रियाकारकभावेनेति दोषः स्ववाचकयावदर्थ
प्रतित्वकर्मप्रतित्वकर्मत्वान्वयः करणत्वान्वयस्तु नामत्वरूपतात्प्रतिबन्धकः धा
न्यंपचतिज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौदर्शनात् अन्यत्रेति कर्मत्वस्य सर्वत्र संसर्ग
त्वेवेतिभावः संमतव्येनाद्यमेवसारम् अभिहितेतिनीति • तिङादिभिः कर्मा
दिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिकस्योद्भूतत्वक्तिकेऽर्थे वर्तमानत्वाभावाद्वितीयादेः
कर्मादिशक्तेरनुक्तत्वाप्राप्तिरितिभावः तस्मादितीति पदद्वयात्तन्निष्ठा अभिधा
नादितिभावः गुणाश्रया • गुणनिरूपिता • प्रधानं • प्रधानक्रियानिरूपितो धाति

66
न

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अन्वयमेव विशदयति · प्रधानविषयेति · गुणे क्वापि न द्वन्द्वसमासवत्प्रतीयतेतत्व।
न्यायाद्गुणनिरूपिताऽक्वापि प्रधाननिरूपितान्वयशक्तिवक्ष्यकाशते इति अतए
व प्रसादे स्वार्थेऽन्यादौ सदादिनिरू·पिताधिकरणत्वस्याकर्षेत्वव्याप्तिनिरूपितस्यान
भिधानेनानभिहितत्वात्सप्तमी सिद्धिः इत्यत्राह मि एतुल्लितिहत्वेभाष्ये स्पष्टमत
त्रभाष्यार्थान्तवादिनो च मेरुरिकारिके इत्यन्त्र अप्रपचितम् एवमुभयनिरूपि
त शक्तेरनभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति · ए
या ग्रामायगंतुमिच्छतीति च · दृश्यते · ग्रामोगंतुमित्यादौ प्रधानेपि क्रियानिरूपित
शक्तेरभिधाने गुणनिरूपिताया अप्यभिधानं कदापि च नद्वितीये गमेर्ग्रामः
कर्मत्वे · लभेकर्मणीति हत्वेभाष्ये स्पष्टम् एवं चोभयत्राप्याहत्यापाद्वान्वय

नी

67

द

इत्येवप्रतीयते अन्नप्रयोगेणक्रियापदेनद्वितीयाचतुर्थ्योर्नकदापिभवत इतिकेपदात
एवंचैतद्वितीयादोदनंपचेतापीइमेवेतियत्केनचित्प्राचीनैनवक्तव्यंतत्केत्यादि।
ना साधितंतेनोक्तंनदतिनच मितिवोययत्र स्वरूपव्याक्रिये वपक्रियेतिन्या
येननपेवान्वदति वक्तनोक्तित्यादिना अनपवन्सादमोतिप्रत्येभाष्येतत्र
वक्तापक्षेदयः स्वात्मपिना समभिव्याहृतेनानप्रयुज्यमानेनसमानाधिकरणे
नकाचकारकेवक्तव्या: तेनपक्वोदनोभुज्यतेइत्यादौदोयनेद्वितीयान अन्यथा
कृतादस्यकर्मार्थपचेरोपाधिक्रियाकर्मत्वस्यानभिधानात्स्यादेवेत्युक्तानवक्तव्यं
अव्ययकृतोभावे वतियानादिसूत्र अनेनहिभाष्येणोभयत्रप्राव्यत्वयपव
लभ्यतेतत्रवचनारंभेयपांप्रयोगाणामपपत्त भावान्न तयाख्यानेपिह्युक्तरो।

स्तो

69

त्याक्तनादिष्वत्रस्य भाष्यसंमतत्वयाऽभावप्रवोचितः एवंचकैयटोक्तंस्वयेप्रतिहंतेष्या
कामित्यप्यसायेत्तवचनारंभेश्चाक्षिद्धेः नक्तनाद्यन्यपिक्रियानिरूपितशक्तेरयंस्वभा
वोयत्स्वसमानाधिकरणाम्भूतक्तनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्व वदभिहित
त्वेन वाप्रकाशयतिस्वयियोविभावयेत् द्विष्टोरन्यतरेणाक्तहेति इदंप्रागुक्तवक्त
नक्तित्यादिरीत्योक्तंनद्ददेवेतितोयम् मेवमिति ग्रामंगच्छतीत्यादौईप्सिततम
त्वोपलद्धिः तस्येद्दृष्टत्वंभासतेपतंत्रत्वबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यत्वासमानाधिकर
णत्वात् अतएवकर्मणायमभिप्रैतीतिद्दवैकर्मणोन्यस्याभावेगांददातीत्यत्रगो
रप्युद्देश्यतयातद्वेवपर्यायेणसंप्रदानसंज्ञास्यादितिभाष्यकैयटोक्तंसंगच्छते चतुर्थ्या
उद्देश्यत्वेवाच्येतत्समानाधिकरणेशक्तिर्वेतिसर्वसंमतमितिभावः फलानरमप्या

स्वेनानाभि
हित २४

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्वयोरिति इष्टितत्वमर्थस्याभावे वा गामार्थेनाभिन्नमेनदेवोक्तत्वापत्तेः नचाप्तो नञ्
विनार्थं तस्यापि नडुपस्थाप्यस्य योगरूपफलाश्रयत्वात् नास्यते स्त्रे संयोगानुकूल
व्यापाराभावान्नकूलव्यापारोऽर्थः नत्रापीष्टितपाठः क्रियाशब्दः एवं इष्टितत्वम
भिन्युक्तो इष्टितमात्रे सावकाशः स्पष्टत्वादीष्टितत्वमेतेन वाच्यः इष्टितत्वं
व्यापकत्वथात्वर्थस्थानीभूतव्यापारस्य योज्यस्य कत्वधात्वर्थफलाश्रयत्वम् अ
नपवादेनेहेष्टत्वं प्रतीतिरेवेति भावः नत्वात्रव्यापकमिति हेत्वंशद्वयोपि
व्याख्यानादेव भविष्यतीति भावः नस्यापीष्टितत्वमभिन्नत्वात् एकरूप एव
ति इच्छाविषयत्वमात्रतद्वेद्यरहितत्वमर्थः तदाह ईस्ताविसादेरिति
इच्छाविषयत्वं कृतिविषयत्वयोगादिनाईस्तागतप्रकर्षस्यत्वर्थः उपयोगेपीति

प्रा.र.
१६५

70

नि ए

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वरूपतःसत्त्येतिभावः ननुफलंतत्कर्मजन्यत्वादिकंतद्भासमानमेव सत्वात् अनन्य
लभ्यमेवेति भासमानेदेशत्वतदभावाभ्यामर्थतश्छायाविषयत्वादिलाभइतिभावः
आयास्वाधिकेति इदमुपलक्षणं द्वितीयागकरणवाचकत्वात् कर्तुरीप्सितत
मम्मितिलक्षणेविशिष्टस्यप्रवेशात्समाप्तिकंग्रहैवकस्मात्तिन्यत आह कि
यायाइति फलस्यव्यापारस्य चेत्यर्थः देवदत्तादिगतवेदेति आदिनातिङ न
त्वेवमायास्यधर्मितोपिप्रकृत्यलाभः आयासेनालाभइत्यस्यायासत्वेनलब्ध
मित्यत्रैवपर्यवसानात्तस्येववाक्यत्वयुक्तेनस्यध र्मिसाकांक्षत्वाद्विशेषणत्वंच
युक्तमिति चिंत्यम् आभेदइति विशेष्यविशेषणभावइत्यर्थः वाक्यार्थइति ह
रिंभजतीत्यत्रेतिशेषः फलमि कर्तारित्यादि विहितकर्मसंज्ञकविषयेफलमि

नि

71

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्यर्थः आधारइति कर्तृविषयेसाम्प्रयेति स्थालीपचतितिएकलमित्यत्रकर्मद्वारापि
करणंभूतलेदेवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वारापिकरणम् फलीभूतइति प
दत्तोपस्थितावविशेषयितत्फलम्भूतेभाद्वोयेऽन्यर्थः इदमुपलक्षणं संज्ञाया
र्थस्यनिमित्तत्वेतत्त्वेनतत्संज्ञाप्रकारिकेबोधपस्थितिरितिकर्मत्वादिनेबोपस्थिति
र्तत्राधिवेलक्षणमस्तीत्यत्रविकारः नत्विदंयुक्तमिति आधारेत्वशक्तित्वेस
तिसकलाधारवृत्तित्वरूपसेत्यर्थः आधारत्वात्मशक्तिविशेषरूपात्वोऽवेत्या
पायः नत्वाधारत्वेनवनिरूपकाश्रयसंबंधभेदेनभिन्ना आश्रयतात्वमखण्डमिति
नगोक्वमतमाह कर्मणीति लोकेकर्मादिपदानांधर्मिपरतायादृष्टत्वेना
हृत्रेपितत्परत्वेनवोचितेतिभावः आधारस्यस्वरूपकारत्वेननाधारत्वानां आधारता

प्रा.र.
१८३-

72

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेनानुगमाद्व्यवस्थानेत्यमितिबोध्यम् कर्म्मादयोपीति अपिनासंख्यासूत्रवदेवा
त्रापिकर्म्मप्रवचनीयपरत्वाशंकिप्याकिरप्येतेहि कर्म्मसंज्ञापन्नेबोध्यन्ते इतिबोध्य
म् संख्यावेति: येनकर्तृकर्म्मणी वेद्यापयेतेमिति कथंचित्रिषयेयकर्म्मप्रवक्तातिडु·
विषयेयकर्म्मप्रवक्तेतिवेद्यापयतेरिस्यर्थः कृतार्थकर्म्मवाचकत्वेबीजमाह· यावेक
इत्यादिस्त्रीकारादिति कृतामितिशेषः सपंचितमिति त्वादेशप्राप्तादेः किंडुः व
वैषम्यं सर्वथाऽदृष्टपूर्वादभिन्यादीतिभावः नेमनदस्येति अपादानादिविशेषेः
विवक्षाच प्रसक्तस्यानुदितपूर्वमविवक्षासर्वेषांप्रसक्तस्याः विवक्षावेत्युभयविया
पिगम्यते प्रकृतेचान्यानिद्वारावाचतस्याख्यातोपयोगइतिभाष्येलकृत्क्रियाजनकते
नचतस्यकर्म्मपृथक्त्वाभावः तदंशस्यापिपरिगणलभ्यत्वात् नचनदानिस्स्रते

73

गी

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रा. २-
७

गवंस्त्वह्लातीत्यर्थात्मामाप्यायादानत्वाविवक्षितेवात्रेतिवाच्यम् आख्यातोपयोगग्रहणेन
[illegible] नुपयोगे आख्यातोस्तोर्हस्यलक्षणायापादानत्वस्यातिप्रसक्तत्वेपन
दितिभावः गोसंवधीतिगोकर्मकं पयःकर्मकंचेत्यर्थः तत्रपयसएवेप्सिततमत्वेना
ह नयाप्रकमिति अजनोपसर्जनमिति गोपयस्यजति गवापयस्याजयतीति
प्रतीतेरितिभावः न्यायसिद्धतयेति आधारस्यार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्य
र्थः आचाम् हेतुमतिचेति सूत्रेभाष्यकृताम् परत्वादिति ग्रामादायतीत्यादौ
सुसंतत्वग्रामत्वापादानत्वेसत्यवकाशोकर्मसंज्ञात्वग्रामंगच्छतीत्यादौ भाष्यमिति
एतच्चभाष्येनाकथितत्वेपितद्विषयेऽपादानत्वाविवक्षायांप्राप्तापरत्वादित्यु
क्तसंगतेरूपधनयन्नाह पंचकमित्यादि अवधित्वेनेत्यादि अपादानत्वकर्मत्वयोः

74
न

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ति[illegible]यर्थः ईदृशेव विषये आकाङ्क्षासत्त्वात्तज्ज्ञानवत्त्वात् उभयोरपि द्वितीयैव बोधिकेति भा
वः इति स्थितमिति प्राचोग्रन्थे इति शेषः अत्राकाङ्क्षिवीजं तु यदा ययोर्निष्टविभाग
लक्कलो व्यापार एव धात्वर्थस्तदापादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धिः कर्मत्वार्थमिद
मावश्यकं एवमन्येषामपि किंच कर्तृत्वेत्यपि पक्षापवादएव तदभावे तद्विषयेपिष
ष्ठापवक्षान्तरतः पक्षापवादत्वमात्रेण न संबंधः तेन बोधकतापि ता तस्मादत्रापि
क्रियाजनकत्वासमानाधिकरणकर्मत्वमस्त्येव यथाप्रयोगं बहूनां धात्वन्तानां तत्रय
व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकाणां तेषां प्रधानकर्मणि लादयः प्रधानकर्मण्याख्येये ला
दीनाहुर्द्विकर्मणामित्युक्तेः प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्र
धानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वात्तद्विषये ईदृशप्रधानस्यैव ग्राह्यत्वात्

75

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३

गमीः ग्रामं दद्यांप्रतामित्यादौ गमीणामेवनत्वमितितत्रैवकर्मणिणलाद्युः उद्देश्यत्वरूप
मार्थप्रयानेपत्वेपानेस्यनो द्देश्यत्वेनाप्रयानगमीन्वेयान्वयानाहत्विविवितिनह्द्दिस्य।
त्रस्यभाष्यविरोधः एकव्यापारार्थकत्तृत्वाद्दियोगेत्वप्रयानकर्मणिणात्प्रयानत्वेचोक्ते
प्रयानकर्मभिन्नत्वे नुच्छनत्रार्थेगवादीनामेवफलाश्रयत्वाभावात् एवंचभाष्य
न्तकानांपरिगणनेयाकोऽयुक्तः अर्थनिर्देशनेयमस्येतिवाच्यं एवंकुर्ययेत्वेनद्विक
र्मकत्वातिप्रसंगस्त्वनभियानेनवाच्यमियत्रितिद्विक अपादानत्वमात्रेविभागानुकू
लव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामितिभावः गोंदोग्धीति नचक्रियान्वयेविशेषत
विवक्षायामेतिवाच्यम् प्रयोतार्थस्यफलान्वयगोग्यार्थकर्मणासममभिव्याहारेतत्रै
वान्वयव्युत्पत्तेः अतएवतण्डुलानामोदनंपचतीत्यादौकृद्योगेषष्ठ्येवपचिर्विकारयो

शा.२.
७२

7-6

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गेयष्टीतण्डुलविकारमोदनेपाकेननिर्वर्त्तयतिइत्युक्तेभाष्येनतयाकान्तयेयष्टीत्व।
कमितिटिक् निर्म्मूलइति अपादानतायाविवक्षायांतत्संबंधिनः कर्म्मत्वेमूलत्वेना
स्तीतिभावः द्विकर्म्मकत्वेतदुदीहतेदीर्व्यापारस्यपार्थेनतयावोध्यम् उदाहरणमप्यु
क्तमिति· शकानयुतकेजग्रादेस्तेवप्रतीतेःपदान्तमाले शयंद्योतनायजहारयुतेनू
मित्यस्येवोचितताश्चेतिभावः द्विकर्म्मकत्वमिति अकथितत्वविषयतयेत्यर्थः
केपटमायवादिसमतत्वादितिभावः अतएवदीयेवहरणमाह· एवंचेत्यादिना·प्र
यानमिति· उद्देश्यत्वादितिभावः तस्योद्देश्यत्वेमानमाह अर्थिनश्चेति· नतुनिग्र
हार्थइति· शरीरदण्डाद्यर्थइत्यर्थः तस्मादेववाक्यशेषादितिभावः एतत्सर्वमायवा
दिरीत्या· लाङ्गुलत्व[illegible]तिनियामकंयदिप्रोक्तंप्रधानकर्म्मत्वंतदेदंसर्वमसंगतमि

77

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पा २·

१०३

स्यकदिग्भोहे हि कस्मिंश्चिदिति अकथितस्त्वत्र विषये विप्रतिपत्त्यर्थः पक्षे प्रमाणिकत्वाद्ब
णां कैयटस्यानुरोधेनेति यत्न यत्नाह कैयटेति अत्रास्वरसबीजत्वपक्षे व्याख्यानस्यायार्थता।
कर्तरीप्सिततममिति कर्मणो हन्नसेक व्यापारपरिमाणेन कर्तृत्वविवक्षयापि
भाष्यसस्त्रूपपादनेनैतन्सूत्रविषयत्वेनमानमिति तन्मतांतरेति · पूर्वोपपादि
तभाष्यसंमतमतांतरेत्यर्थः भाष्यानुक्तानां सर्वेषांग्रहणमप्रमाणमित्याशयेनस्हचय

प

ति उदाहरणसंग्रहश्चापुच्छ यथाश्रुतं कैयटानुसारेणेति ध्वनितमित्यन्यत्र विस्तरः
कैयट इति अत्रास्वरसबीजमक्तम् इतिभाव इति · अर्थनिर्वचनेऽयं संज्ञेति वदता कैय
टादीनामित्यादिः हि कर्मकत्वेन व्यापारस्य यार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम् ऊकपचाल
दिविति · व्याख्यानान्तरे वभाष्योदाहरणस्त्वेति भावः नवैपर्य्यमिति पीडनादीनाम

78

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पि शयनपूर्वके कार्ये देवतायाः कर्तृविशेषकं कर्मत्वस्यादियोग इव सिद्धत्वादिति भावः प
वृषे वं कल्पनयोक्तदेशादीनामेव कर्मत्वेनान्येषामनभिधानादिति सूचयति प्रसि
द्धस्येति क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः तेनेति देशादीनां ग्रहणेने
त्यर्थः यत्तमा[illegible]सादेर्देवग्रहणेनेत्यर्थ इति तन्न जन्ममात्रस्य कालोपाधित्वेपि का
लत्वा[illegible]भावात् यदि तु जन्ममात्रस्य कालत्वमिति मतं तमक्लितदा चैत्रत्वादिनान
त्वस्य कालत्वात् किं तु मासत्वादिनैवेति भावः एतच्च नापूर्ववचनमित्याकरे स्पष्टम् अ
ध्यानस्य पितीति स्वापमात्रार्थकोऽत्र स्वपितिः कार्यसे प्रत्ययादिति का[illegible]र्मसे प्रत्य
यस्यौचित्यादित्यर्थः ननु कर्तरि कर्मेति सूत्रे क्रियाया अपि कृतित्वे कर्मत्वोक्तेरिदम
संगतमत आह कर्मेति प्राच इति हेतुमति चेत्यत्र भाष्यकृत इत्यर्थः गुणक्रिया

79

मृ

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टं यथा तर्थ प्रयातीत्यत्र व्यापाराश्रयत्वरूपस्य तन्त्रेणोपलक्षणं नतु तत्संज्ञकपरं अतउक्ती
व्यत्वकृद्रूपपादं आकडारसूत्रस्य सावकाशसामर्थ्यादित्याशयेन नियमारंभसामर्थ्यादित्य
र्थः किंच परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावाल्लघुत्वं च संज्ञाद्वयप्राप्तावस्यानियमार्थमिति
वोचिता· यथा कर्म्मसंज्ञैवेति नियमस्तु न आकडारादित्यस्य बाधापत्तेः स्पष्टं चेदं के
पटे· नन्विष्टेति· तथा युक्तमित्यनेनापि न तस्यानीप्सितत्वाभावात् नचापि कर्तृत्व
न्वहेतेभ्य लक्षणं विनेति· कर्तृपदस्य सूत्रे लक्षणापि नेत्यर्थः अतएव सार्थाधीय
नेऽन्यत्र कर्त्रपादानत्वेपि कर्म्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति संप्रदानसंज्ञासूत्रे केपदे
स्पष्टम् तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रेप्येवमेव अतएव णिच्सिद्धिः श्रवयेद्धीति· किंच
प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनास्तु कर्म्मत्वं किंच णिजुत्पत्तेः

81

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दिवदहायत आदिकर्म्मणि च कर्त्तरि क्तः देशान्तरप्राप्तेः पंगतिं विनानुपपत्त्याक्षिप्तचि
त्तांतरीयकत्वया गतिमत्ती [illegible] नाद्दशामपि गत्यर्थकत्वमभिमत्य वार्तिका
रंभः वक्तव्यः माणिरेवेति अनेन सूचितम् हिंसेति हिंसागमक्षाणावमत्त्यते हेतिर्वा
ध्या भाष्यप्रयोगादेवेति आख्यानार्थकत्वादिभिन्नस्य नैरवयोगेनज्ञाप्यप्रमाण
त्कर्मत्वाभावो यदा देशभवत्येव कर्मत्वमितिभावः परान्मत्वादिति इदं चकेपटा
न्तरोयेनोक्तम् वक्तव्यः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये ह्वाययति शब्दयति कंदय
तीनां निषेधउक्तो नतु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवं च मतद्वयपक्षे शब्दाययतो प्रति
षेधानन्तरात्कर्मकशब्दाययतिमतेन मानं शब्दस्याथानर्थसंग्रहीतत्वेपि वदिर्भृत्त्व
त्रादिकर्म्माभावेनमान मितिबोध्य[illegible]म् व्याचक्षे[illegible]इति तेनेनवोयनातिविकार्यस्य

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हे; २

द्विकर्मकत्वे अन्यथा अभिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थः स्यादितिभावः ग्राहेः बोधयनातिविक्ति
ग्राहेः तत्रस्येति· एवं च व्यधिकरणतां न्यपदार्थाभावाच्चेव बहुव्रीहिर्न स्यादितिभावः
प्रतिग्राहे तत्रेति असमानाधिकरणेत्यादिः तत्र जायाप्रतिग्राहे तत्राव्ययोस्तृतीयातत्पुरु
षेकृतावद्बहुव्रीहिः कार्यइतिभावः बहुव्रीहिर्णात्तृतीयातत्पुरुषस्तु हेर्भोवि
धायकाभावात् अवयवेनसामर्थ्येपिसमुदायेनतृतीयातत्सामर्थ्याच्च· तत्राह
जायानिष्ठेति· ननु द्विकर्मकत्वेपियेन रूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वविवक्षायां
गंधमाल्यरूपकर्मणोपि वक्तेरष्टसिद्धिरितिचेन्न णिजन्तत्वार्थप्रयोजकजाया
याहेतुत्वावच्छेदकत्वेनहेतोः स्वकर्तृत्वप्रयोजकत्वरूपत्वेनप्रयोज्यापायायेनोः कर्तृत्वार्थ
जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षायांआवश्यकत्वेनेहग्राह्यार्थस्ये

धा॰२॰

१५६

वे

84

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वत्तत्कर्म्मसंज्ञानिमित्तकोनैप्रवेशोनेहप्रेविषयेकर्म्मत्वादिविवक्षायांउपपादयितु
मशक्यत्वात् कर्म्मत्वप्राकेरपि नन्वसमनियतत्वेनापिविवक्षायाअसंभवइत्यभि
मानात् नचनिष्कृत्तेप्रेषणप्रतिग्रहस्थानेर्णांचगथमालाकर्म्मणिप्रवकेइष्टसिद्धि
र्जीयापदेनषष्ठीसमासइतिवाच्यम् प्रकृतेधनदर्थलाभेतिज्ञापादनसापेक्ष
तापत्तेः नन्वगवादिपदानांविग्रहेस्वार्थमात्रपराणांसमासेऽन्यपदार्थपरत्वमि
वप्रतिग्राहिशब्दस्यापेक्षपरत्वेपिहन्तोगथमालायपरत्वंभविष्यतीत्यतआह आ
न्यपदार्थेति तदंतर्भावेनैकार्थीभावस्यहत्र व्युत्पत्त्यादिबलेनांगीकारेऽप्यन्यात्त
भावेणतत्स्वीकारेमानाभावइतिभावः व्याख्यानात्स्वचातग्रहणेस्थितेव्याख्या
नेवीजाऽभासंदर्शयति पूर्वनिपातेति निविष्टतेइति अतएवसत्वेनिविष्टतेइ

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संबंधिपार्श्वद्वयाभ्यामागताद्वन्यर्थे पंचम्या स्वमिलित्यन्ये सामानाधिकरण्येन
विनापि संबंधविशेष्यविशेषणभावेन षष्ठीति· भेदसंबंधस्यैकविशेष्यवि
शेषणभावेनेत्यर्थः नाम्नोरित्यनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूप
कारकविभक्त्यर्थसंबंधेनान्वय इति सूचितम्· वैयधिकरण्येनेति· षष्ठ्या वा।
न्विते द्वैयधिकरण्योपलक्षणमिति भावः क्रियान्वय इति· बोधनीयक्रिया।
न्वय इत्यर्थः धिकशब्दयोगाभावादिति· संबंधनस्य क्रियान्वयात्तत्क्रियये
वंध योगेनैतेनापीति भावः व्याख्यानमिति· ताम्नेत्यादेर्हिशब्देन न योग इति
भावः ष्ठापदस्याध्याहृतत्वमित्यनेनेमामित्यनेन वान्वय इति तात्पर्यम् कार।
कविभक्तित्वमिति· कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः संबोधनपदार्थदेवसाता।

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तेरलक्षणादयस्तद्योत्यायवेतिबोध्यम् इतितन्नभवतीति विशिष्टक्रियासंबंधेवि
शेषणेनापिसंबंधस्यात्तिर्वितिभावः एतत्सर्वंस्वरसत्वान्वेषेण कर्मत्वाविवक्षा
यामपिद्वितीयार्थम् संज्ञायामावश्यकत्वात् किंचपरेक्रियाविशेषकत्वंनस्यते
नकर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यनसूविकारः नन्वत्रार्थभागाप्रतीत्याकथं
निषेधोऽत [illegible] आह अत्रचेति अर्थतोभागपर्यवसानमादायनिषेधप्रवृत्तिरिति
भावः कालाद्येति येनकालेनाध्वनावात्यंतसंयोगस्तद्वृत्तिभावमित्यर्थः तस्मादि
ति अनंतरगताचेत्यपिबोध्यम् एतेनशेषपदग्रहणान्नत्वकृतानितेनैवेतिपरास्तम् इति
द्वितीयाकारकम् प्रधानीभूतेति प्रायान्त्वेकर्तृत्वमयसमभिहारेयात्वर्थनिष्ठ
विशेष्यता [illegible] निरूपितप्रकारतानामश्रयधात्वर्थत्व यात्वनोक्तक्रियेत्य कारकेनिय

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कर्तृत्वेष्वनेषु त्वन्वयः यद्वापाकादिति अनेनतत्शब्दयोगो दर्शितः कार्येति तिस्मृत्रेणापंच
मी· यत्र· येषांकारकाणांमध्ये अन्यत्वर्थः वक्तृतः वक्तृनीत्यर्थः सार्वविभक्तिकस्तसिः
तत्कर्तृत्वादिकमनिर्दिश्य इदंवस्तु कुर्वेत्यादिक्रमेणानिर्देश्यमित्यर्थः ह्रियतोवक्त्
ननतन्तद्रूपेणव्यवस्थितं नामेवा तस्मादर्शयति स्थल्येत्यादिः कारकत्वमिति वि
शेषणत्वादि यथा विज्ञकुण्डादौ व्यवस्थितेन ह्याध्यमयिकरणत्वादिकं चेत्य
र्थः तण्डुलौदनं पचतीत्यत्र कारकस्या पितण्डुलानामोदनं पचतीत्यादावोदन
पदार्थान्वयेन पर्यवसितता दर्शनात्कारकत्वस्य व्यभिचारो हृष्टव्यः प्रकृतव्यक्त्येति
प्रकृतयातद्व्यक्त्येत्यर्थः अनेकयात्वमेवदर्शयति पचेचपचेरिति तण्डुलधाराणा
दिपरत्वेऽपि इति आदिना· आपाकसमाप्तिया रणाम् अवयवविभागादीति आदिना।

घ्रा.२.
१०५

90

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पादान

रोदिकादावयवमेलनम् नाङ्कुलाः कर्त्तरीइति॰ कर्म्मकर्त्तरीत्यर्थः संप्रदानेयोक्तेन
कर्तृत्वविवक्षायां शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्योपादेयत्वेन स्वत्वेनेति वोध्यम् उपात्तेइति
उक्तेइत्यर्थः संकाशाते॰ ज्ञानविषयत्वे॰ कर्तृकर्म्मविरोधइति॰ अभेदेआधाराधेय
भावस्यविषयविषयिभावस्यचाभावादित्यर्थः शब्दविशेषोपाधिकस्य॰ शब्दविशे
षनिमित्तकस्यकर्तृकर्म्मशब्दयोराश्रयविषयत्वलक्षकत्वेस्वप्रकाशकत्वेइत्यस्यप्रका
शपदस्यव्यवहार्यत्वइत्यर्थेचालक्षणोवदोषइतिवोध्यम् परेति॰ कर्म्मत्वाभिमतापे
क्षयापरेत्यर्थः गम्यादिकर्तृयतिव्याप्तिवारणायेदम् अपादानेइति॰ प्रयागात्काशींग
च्छतीत्यादौतस्यापिक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादितिभावः यावदर्थतावच्छेदकेति॰ सं
योगस्येवतद्यात्वेनविभागस्येतिभावः तन्नैवेति॰ तथाचयावत्त्वर्थतावच्छेदकत्वेवेत्य

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्थः वचनबलात् गत्यादिनियमबलात् ननु विभागस्य तत्वेन कर्त्रीति तथाप्युक्तमि
तिच प्राप्नोति अपादानप्रकरणेऽवध्यन्वयिनो विभागस्यान्वयात्वेर्थे॰ यावद्वक्ष्यमाणत्वादि ता

पा.२. त्याह॰ पक्वसंज्ञेति अवकाशाया इति॰ विधिभक्तेऽपादेशावकाशायाश्चत्यर्थः
९८. कर्त्रैतितिकर्मसंज्ञापादानसंज्ञाबाधिका॰ अत एव ग्रामस्य जनीत्यादौ द्वि
तीयासिद्धिरितितात्पर्यम्॰ अपादाननिरूपितविभागीयसंबंधस्य फलस्यानवच्छेदक
त्वान्न दोष इत्यपि बोध्यम्॰ अतएव॰ पक्वसंज्ञाधिकारे संज्ञयोर्बाध्य[illegible]बाधकभावा
देव अर्हंकारादिति आदिना शरीरम् विभक्त्यपस्थितानामिति विभक्त्यर्थस्य संब
न्धेन मतेतदन्तोपस्थितानामित्यर्थः व्यत्यास इति तद्व्याख्यासेनैव याततल्लडपा
स्थितिरित्यर्थः तत्र व्यापारजन्यफलस्यैवधात्वर्थ इति भावः तदिष्टापत्तीति हृत्स्य

92

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्त्वर्थक्रियायामपिकारकाणामन्वयादितिभावः नेत्येवमान्नमाह कर्त्रिति
यत्तुभवति क्रियायामाश्रमिकान्वयेन न हि भक्तो कन्देनेन वार्षिकान्वयत्वेषा
वावितार्थमितितन्न भवतिक्रियायां कर्तेनेनान्वये कर्तृकृत्स्त्रीयानामा
न्याहरिणानानतुन्यक्षिद्धापत्तेः करणेनान्वये वार्षिकस्यापि हरिकर्तृका
णाकर्मणोन्वयनापत्तेः कर्तृतृतीयोतेनसमासविधायकासंगतेश्च यत्त
र्तृककृतिकर्मविष्वमितिविग्रहवाक्येनबोधाभिन्नबोधस्वीकारेणमानमतत्त्रा
ह षष्ठ्यर्थेति आहतीति इदंच यथायोगं सर्वसर्वविभक्त्यपवादः नान्तेति ना
मसंबंधिनीत्वातत्वान्तर्थः करणप्राधान्यहेतेति एकसंज्ञाधिकारेणचेति
बोध्यम् नन्तमनसादेवश्यपसंगात् कृद्योगलक्षणषष्ठीप्राप्तेः नचकर्तृसाहर्यो

चे

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रा.र.
१८१
त्वा

तत्रभाग्यव्यवहारेणायानर्थाश्रयस्यैवकर्मणोग्रहणं अतएवकौकेपाकइत्यादौषष्ठी
नेतिबोध्यम् यानर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणेनैवतदुपपत्तौवत्राप्रहतमानाभा
वात् ननितंवेदमोकटारहृतेकेपटे: ताहृशसंज्ञासत्वेइष्टतरमानाभावस्येत्या
हृचेराह किंचेति कर्मत्वेनेति नचदेकोलोकेतेघात्यंताविद्यमानकर्मतामा
वःसिद्धइतिवाच्यं तत्रात्यंताविद्यमानकर्मकाणामेवग्रहणेमानाभावस्यात्रति
ष्ठितत्वइतिभावः फलांतरमाह अणादिनीति दीयतेःस्वेदेवदत्तेनेतिभावे
लकाराभावः फलमित्यपिबोध्यम् करणानाङ्गतृतीयेतिसमावेशफलं द्विती
येतीति अकालतदीयतीत्यत्रात्पदस्याधेयत्वेनलक्षणा नचतदाकरणत्वे अ
देरित्यर्थेअत्राननितिनभवतीत्यन्ये एकैवसात्रशक्तिरितिदिक्यानयेनिष्ठा

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पितस्यापकर्तृमत्वशक्तिरित्यर्थः सहयुक्ते अत्राप्राधान्यंनामशाब्दबोधेगुणत्व
ञ्चित्वाभाव इत्याह पितेति अर्थ इति पुत्रसाहित्यवान्पिताआगतइतिबोधे
साहित्यस्यपुत्रेणागमनसंबंधेएवसंभवः इतिपश्चात्तस्यापिमानसकर्तृत्वंबोध
बोधइतिभावः शाब्दत्वेचविवक्षानिबंधनम् एवंचैषुशाब्दत्वरूपविशेषणा।
भावकृतोविशिष्टभावः सहैवदशभिःपुत्रैर्भारंवहतीत्यादौविद्यमानतावा
चिसहशब्दयोगेक्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेषणाभावकृतोविशिष्टभावोदृष्टा।
नोपुत्राणांविद्यमानत्वेपीत्यर्थइत्यन्यत्रः अंतरामात्रादिति प्राचीनैरनेनांगत्व
मूलकर्तृयोस्तान् उपपदविभक्तेरितिन्यायादित्यर्थः वस्तुतःकारकाचनिकमेव
त्यंतरंमात्वेतन्मात्रोपलक्षणंबोध्यम् प्रथमायाश्चकारकविभक्तित्वमनभिहि

95

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प

प्रा० र०
१८२

तयोर्द्विभाष्येऽवकाशः स्पष्टम् अन्यत्र प्रपंचितं च अंतरंगत्वेनेत्युक्तम् षष्ठ्यपवादत्वमि
व प्रथमापवादत्वस्याप्युपपदविभक्तौ मानाभावात् अनंतरस्येति न्यायेन प्रथमा
पवादस्यैवापत्तेः उपपदविभक्तेरिति न्यायेन च बाध्यत्वमिति केचित्तन्न बलवत्त्वे कार
कविभक्तेर्वैयधिकरण्याद्विशेषपक्षापवादत्वस्योपपदविभक्तौ नामवतिष्ठते किंचो
पपदविभक्तेः पदान्यनिमित्तकत्ववत् कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात् त
त्वेऽप्युपपादकम् न च संबंधस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्ते कार्ये बहिरं
गत्वेऽपि द्वितीयानापत्तेः एकक्रियाकर्तृत्वस्य लक्षत्वात्साहित्यस्य क्रियायाः प्रधा
न्यात्तन्निमित्तिकाविभक्तिः प्रबलेत्यपि न युक्तम् अप्रधानक्रियायामपि कारका
न्वयदर्शनात् नदेवधनयन्नाद इत्यादौ कारकविभक्तेरिति आदिनाप्युत्रेण

९६

संहारात्‌:पितेना समसंग्रहत्वलम्‌ आर्धआद्यजंत इति · व्याख्यानादिति भावः
अन्यथायेन अञ्जेन करणान्तादिनावयवेस्यादिकोबोलक्षतइत्यर्थीपत्यादिका
णमस्येत्यादौ प्रथमावायितनाकरणवचनात्कारणशब्दादेवस्यात्‌ अन्तणाका।
णइत्यादौ नवपक्षे वस्यादिति बोध्यम्‌ प्रकृत्यर्थेति · अर्थआद्यचुप्रकृतेरित्य।
र्थः धातोरस्येत्यवय स्तुपलक्षणम्‌ संभवतीतिलक्षसंभवतीत्यर्थः द्रव्यादीति
आदिनाकरणक्रियेयवंचत्रितयसाधारणं हेतुत्वं · नियतक्रियमिति क्रिययाति
यतमित्यर्थः क्रियामात्रविषयमितियावत्‌ · हेतुकरणयोर्वैधर्म्यान्तरमप्याह·
अनाश्रितेतिति · एवंचकरणत्वहेतुत्वविषयकशाब्दबोधायमूहस्तदयमित्य।
र्थः विकल्प्यतइति तदर्थैस्तेनविवक्षायांचतस्र्यांहेतुत्वेनविवक्षायां तृतीया।

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

म

या
प्रा.२:
१८३

ष्यमाणेविवक्षाभेदेनविभक्तिद्वयमित्येतावतायोर्विकल्पव्यवहारइतिवाच्यम्
फलेनसहेति· तच्छफलकफलेनेनतृतीयार्थइत्येके· हेतुत्वेनैवेत्यन्ये· अथ
यनहेतुकोवासस्तृतीयायाम्· तत्तुर्थीमध्ययनोपकारकोवासइतिवाच्यइति
मतेनइदम् अध्ययनोपकार्यकोवासइतिवाच्यस्तत्तुर्थ्यामितिमतेनतत्रोप्यभेदमा
नमेवेतिवाच्यम् [illegible] गम्यमानेति· श्रमेणोत्पादिपद
जन्योयविषयेत्यर्थेस्याच्चेदंसहयुक्तइत्यत्रभाष्ये· तदादिनतत्रश्रूयमाणेति·
श्रूयमाणस्तमात्रवाचकपदजन्यविषयेत्यर्थः ज्ञाप्यतेइति तत्रचर्थेविदि
ततृतीयायुक्ताद्दाणआत्मनेपदमितितदर्थः साचेदित्यनेनतस्याः क्वाचित्कं
ज्ञाप्यतेतेनाशिष्टव्यवहारइत्यंशोपिसिद्धइतिभावः ॥ इतितृतीया ३ ॥

९८

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अपुनर्ग्रहणायेति इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्वाच्यतास्वीकारफलप्रदर्शनेन तथात्वा-
र्थं निविष्टमिति बोध्यम् भाष्ये इति · आधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः नष्टद्रा-
यमतिदेशादित्यत्र मतिं तज्जनकव्यापारं नोपदिशेदित्यर्थः अग्रह इति · अत एव वा-
क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्तिकं भाष्यप्रत्याख्यातं भाष्यान्तरमप्याह रजडिके
त्यादिः चपेटां ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः शेषित्वमुद्भूतं शेषत्वमप्रधानत्वरूपम्
शेषित्वं नास्तीति · यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयने तदपि ग्रामस्यास्ति तथाप्य-
जायाः स्वपरत्वात् कर्तुरिति कर्मसंज्ञया बाधात् दोष इति तत्त्वम् · अस्मात् कर्मणी-
ति · ऋदिस्वरादेरित्यः प्रीङ् गतावितिदैवादिकादित्यपि कश्चित् हरिं प्रीणयती-
ति प्रीयमाण इति निर्देशेन प्रीयात्वर्थकर्मणः संप्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र न संप्र

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्र

दानत्वमितिभावः ॥ अर्थं पश्यति न च तदभावे हृत्वस्यापोषत्वविवक्षायां चारितार्थ्ये
न परत्वानवकाशत्वाभ्यां सिद्धिरिति वाच्यम् देवदत्ते तेनाश्रयस्याप्राप्तेः कृष्णाख्यो ति
ति स्वस्मापरस्मै कृष्णाय कथयति निर्दिशिः प्रीयमाणपदेन प्रथमोप स्थितत्वात्मि
च प्रकृतार्थकर्मैव सम्प्रदानसामीप्यापनविषयता कृष्णं सम्पादितिरिति भावः क्रु
द्रुहेर्ष्यादिना बोधनमर्थं इति बोध्यम् अन्येत्यादि श्लाघाह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानपदे
न णपर्थकर्मणापनयहणमिति दाशयः न देवाद्यः कृष्णायेति कारकशेष
त्वादिति कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानत्वाविवक्षया शेषत्वादित्यर्थः सपा
तीभ्य इति न च हुत्वा नेत्वं तमाधिकार्थकथनम् स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयति
त्यर्थः पचं प्रायत इत्यादिना स्वेयं सिद्धमिति स्पृहणीये कर्मणा पनीयमिति भा

पा २
१८४

100

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वः यदातिति कर्म्मणः शेषत्वविवक्षेत्यर्थः अतिस्थितमिति शेषत्वविवक्षायां चाप्रि
नार्थेन कर्म्मसंज्ञाबाधकत्वायोगोऽत्राह चिः संप्रदानेऽस्ति वाङ्कलकादितिभावः
व्याख्येयमिति पूपपचादत्वाच्छेषत्वविवक्षाकर्तृत्वमप्राकोऽत्याभिमानः आमर्ष उ
ति वाकचक्षुरादिविकारानुमेयः प्रकृ[illegible]कोपस्तत्यर्थः अपकारइति अपका
रविषयेक्षेत्यर्थः असहनं तु अकर्षविरोधिधर्म्मारोपानुकूलो व्यापारः गुणेषु गुणा
रो विषये दोषारोपः दोषत्वा[illegible]पादानुकूलो व्यापारः अकर्मकत्वादिति कोपजन
कफलस्य देवदत्तादेरस्नेन्द्रियतस्यात्तत्त्वाभावादितिभावः द्वितीयेति तत्त्वयो
गिका कर्म्मसंज्ञेत्यर्थः प्राथमिकेति राधीक्ष्योः प्रश्नविषयकपर्यालोचनम ते
र्थस्तत्र प्रश्नविषय[illegible]रूपफलाश्रयत्वात्कर्म्मप्राप्तिं किंभावः इत्यर्थाम्सुप

101

प्री·२·
१८५

गमेनेति · तस्यप्रधानीभूतत्वयात्तथोक्तोऽन्यत्वेनतदप्राप्तिरितिभावः कर्म्मत्वेप्रा
प्तइति प्रासितः प्रासनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणप्रोत्साहनेनतयोरर्थः प्रोमि
तः प्रोत्साहनेकर्म्मत्वयान्वयः प्रोत्सस्यप्रासितर्थभेदान्वयः एवंचकर्म्मसामानाधि
करण्यात्कर्म्मत्वप्राप्तिरितिभावः धनादीति आदिनाउर्म्मिलेऽन्नं · अनेकमभेयेति · मा
नात्परस्परस्याचेत्यर्थः ब्राह्मणायदधीत्यादौतज्ज्ञोजननोपकारकत्वेनतदुपकारक
त्वबोध्यम् ज्ञानात्मनेति आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्म्मपरोज्ञानत्वेनपरिणामत्वइत्यर्थः
एवंचतस्यविकृतिवाचकत्वाभावात्तचतुर्थीकिंतुतृतीया · ज्ञानत्वविशिष्टरूपात्त
स्याप्तिर्हिपरिणामइतिभावः प्रथमैवेति मतउपादानकोज्ञानरूपःपरिणामइति
तदाबोधयः समासविधानादिति · चतुर्थीतदर्थेति हितसुखयोगेसमासविधानात्

102

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ज्ञापकादित्यर्थः तदाह एवमिति हन्तावाशीर्ष्याम्प्रतीतेर्न्नेचतुर्थीचाप्राप्नोतीति चतुर्थ्या
ह्निलयोगेनिर्वाहः आशीरर्थयोगे आशीर्विषयस्यविधेयत्वेनतदाश्रयस्योद्देश्यत्वेचप्रती
यतेनचहृतेनतयान्वयोनुपपन्नइतिहृदयंनउतिदिक् नहिफलार्थेति पद्यपिब्राह्म
णायदधीत्यादौब्राह्मणीयभोजनोपकारकमपिदधितद्वारा ब्राह्मणोपकारकं तया
पिफलेनाहरणाहरणकोपिपानक्रियोपकारकइत्याशयः क्रमेणेवेति भावप्रवचन
न षष्ठ्यादीनांतस्यापवादत्वात्तयाततसमानार्थत्वात् एवंचप्रथमापवादइतिभावः द्विती
विधानायविधानमिच्छतित्यत्रादिच्छातायेतितादर्थ्येचतुर्थी विधानार्थयद्वियानेतद
र्थेच्छावतइत्यर्थः एतेनात्रतस्मिन्नानातादर्थ्यमोतत्वात्कथंचतुर्थीत्यपास्तम् उक्तरक्रि
ययोस्तद्योतनेपिपूर्वक्रिययोस्तद्योतनात् कर्तुःप्राधान्यादिति एवंचतादर्थ्या

103

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चतुर्थ्यां लक्षणायामप्रसंगे नियमासंभव इति भावः विभक्त्यर्थेति तादर्थ्यार्थ इत्यर्थः इति चतु
र्थी ॥ ० ॥ प्रकृतेति कर्तुर्व्यतिव्याप्तिवारणाय मत्तरतं अन्यथा कर्तृसंज्ञायाः प्रयमपवादः
कर्तृसंज्ञा तद्यवन्ता द्वियोगे च द्वितीया कर्मणि ग्रामे व्याप्तिवारणाय विशेषणम् अव
धित्वं न विवक्ष्यत इति नद्युत्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः न विवक्ष्यते नद्यनाश्र
यत्वादिति भावः अन्तरावेशादिति तत्काले तु पातन क्रियावेशादित्यर्थः तदावेशादिति
पाठे तन्मात्रावेशात् विभागमात्रावेशादित्यर्थः विशेषणमिति वस्तुतोऽवध्यवधेय
भावं प्रविभक्त्यर्थसंबंधेन फलाश्रयेति प्रसंगवारणाय फलतावच्छेदकसंबंधे
न कर्मलक्षणे निवेशान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्य संयोगस्य धात्वर्थता
हेत्वन्यत्र विस्तरः निहन्तीति निक्षेपणार्थः उपपन्नेदिति प्रोषक विवक्षायाकसे

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सूत्रद्वयविहितणिनन्तपदात्समासार्थः नन्वग्मेत्रेऽग्निहूत्ते उपपदालोपात्सनोचष्ट
श्यकणादेकर्त्तर्यनुदायोज्ञापरण मन्वाद्दणिकानोनिपातनार्थेनतत्क्षेत्तशदेक
ट्वचिस्तुपपदेवदेः कर्म्मणिप्रत्ययः उक्त्येकर्म्मणिकारणेचोपपदेसमासः प्रत्ययो
नलोपश्च अस्यनलोपेपिनह्यद्धिः उक्तयद्यस्मृपाल्ल्स सामान्येन कृः सिद्धोनत
स्यनिपातनंक्रियते इतिभाष्येणात्रनदभावस्याप्तिनिपातनात् दाम्नदानेऽस्मा त्य
सुरः पूर्वकोत्प्रत्ययः कर्म्मणिदाप्राष्मादेईनेचेति वाहियज्ञोरिति सोमेरग्युपलक्ष
णमिदं किंचोक्तभाष्याङकस्यणसिद्धज्ञापकमपिप्राचामसंगतम् नचडस्तत्रवि
येषः अव यास्नेन वाः ऽग्नोडाश्चेनिपदोनविषये तेनरूपसिद्धेरितिवाच्य द्दष्टो
ञनः परत्वाभावेनोन्नानापत्तश्चेनवोम्याभिन्नोसिद्धापत्तेः अप्रहन्तेरिति नन्वप

द्य

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भा.२-
१५१
३१
न्तवत् ४

106

नविषयेवामस्रूपन्यायेनाशिवनप्यस्तिनिपातनंचेदस्मभयोरन्तवद्भावेनस्मादितिचेन्नड
सवनकव्याः किंप्रयोजनंदीर्घंक्रियतेदीर्घंनिपातनेऽस्रवयाः श्वेतवाउतितन्नवकव्य
स्रवर्णनहृतवेउसाबंभेपिसंडयोरीर्दोर्घेनहि उस्तनकव्याः उसपिवकव्याः स्वेतवो
म्यामिनपर्थमितिभाष्यविरोधात् अन्यथाशिवनस्ते स्तार्थमपितस्यावधपकत्वेन
सडुडोर्दीर्घमितिभाष्यस्यानिर्देलतापतितमाद् नवार्तिकनमेवासरूपाप्रह
त्तिः कादिषुविदधतिनविभाषांगीकार्या ॥ प्रकरणेसूत्रेनसूत्रकृताऽस्योऽकरणात्
कृतलिवनेनेतत्समाश्रस्येवतदिष्टत्वात् श्वेतवोऽस्यामितिप्रयोगंतुसूत्रकृन्नजाना
त्येवेतिस्पष्टंभाष्यविदांकेचित्तुशिवनम्रादेशोऽस्तुश्वेतवहादीनांउसपदस्येतिवार्तिका
त् पत्नसंवयिनोशिवनः प्रत्ययस्यउसन्तदंतेपदत्वस्याभाविनेइतितदर्थः अन्तवत्

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिकत्वादिविनैवप्रक्रमप्रयोजनवाभ्युदाहृतमेवंचवाक्येच यस्मात्तद्विषयपदत्वेनत्वाङ्गः प
त्वादिति निमित्तेनप्रक्रमसमासशब्दोनविग्रहप्रयोगेः समर्थस्यादिति उभयोरप्यीति भावः अस्मे
लाद्वालौकिकेनैवानन्तरेणसहनप्रकृतिः नचप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेनापेक्षायांत्वे
गत्वादेरेवप्रसिद्धोदेवार्थेनाहृत्यावान्तरंगत्वसंभाव्यत्वेनाश्रयणंज्ञापनार्थमादत्तेपव
माक्षेइह्यामंतरंगेनकार्यत्वाभ्रिनम् पुनःप्रसंगेति कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणति
त्वनायोसाधिरुवचाशब्दोनप्राप्त्याः नित्यत्वमभ्युपेत्यप्रवृत्तेर्भाष्यकृतंसमाधिमा
ह समर्थादिति अनेनयोविरोधेनदेवसङ्क्रम इतिन्यायज्ञापकमितितदाशयः व्याख्यातादि
ति वक्तव्यपक्षामनुविधानमेवपक्षदोषकथालक्षणाभावप्रयुक्तेतिभाष्यकैः अ
स्यार्थस्याहनप्रादेऽक्रमः द्विवचनोपपत्तयेआह पृथकपदमिति अत्रगौरवंमत्वा

प

CC-0. Gurukul Kangri Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA